

Ranobizantski kastrumi u sjevernoj Dalmaciji

Kmetič-Marceau, Emil

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:152978>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Emil Kmetič-Marceau

Ranobizantski kastrumi u sjevernoj Dalmaciji

Završni rad

Zadar, 2020.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Ranobizantski kastrumi u sjevernoj Dalmaciji

Završni rad

Student:

Emil Kmetič-Marceau

Mentor:

Doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić

Zadar, 2020.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, Emil Kmetič-Marceau, ovime izjavljujem da je moj završni rad pod naslovom Ranobizantski kastrumi u sjevernoj Dalmaciji rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 18. rujna 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Geografski okvir rada.....	2
3. Ranobizantski kastrumi na sjevernodalmatinskom priobalju i arhipelagu	3
3.1 Gradina na otoku Žirju	3
3.2 Gustjerna na otoku Žirju.....	7
3.3 Tvrđava sv. Mihovila u Šibeniku	9
3.4 Tureta na otoku Kornatu.....	10
3.5 Gradina na otoku Vrgadi	15
3.6 Pustograd na otoku Pašmanu	16
3.7 Utvrda na brdu Čokovcu na otoku Pašmanu.....	17
3.8 Tvrđava sv. Mihovila na Ugljanu.....	19
3.9 Zadar	20
3.10 Utvrda na otočiću Velikom Sikavcu.....	23
3.11 Utvrda sv. Juraj iznad grada Paga	26
3.12 Utvrda iznad uvale Caske na otoku Pagu	28
3.13 Utvrda Svetojanj na otoku Pagu.....	31
3.14 Kastrum na rtu Gradina iznad Modrič Drage.....	33
3.15 Kastrum na položaju sv. Trojice kod Tribnja – Šibuljine.....	35
4. Ranobizantski kastrumi u sjevernodalmatinskom zaobalju.....	37
4.1 <i>Varvaria</i>	37
4.2 <i>Asseria</i>	40
4.3 Čuker	44
4.4 Knin.....	46
5. Moguće ostale ranobizantske utvrde uz istočnojadranski plovni put.....	47
6. Razmatranja o ranobizantskim kastrumima na istočnom Jadranu	51
6.1 Opće karakteristike ranobizantskih kastruma i pokušaj tipološke klasifikacije.....	51
6.2 Zaključna razmatranja o postojanju ranobizantskog obrambenog sustava na istočnom Jadranu.....	54
7. Zaključak.....	64
8. Sažetak	65
9. Abstract	66
10. Popis literature	67

1. Uvod

Kasna antika predstavlja turbulentno i iznimno kompleksno razdoblje od 3. do 7. stoljeća tijekom kojeg se u Europi, ali i na čitavom prostoru mediteranskog bazena odvijaju znatne promjene na političkom, religijskom i ekonomskom planu.¹ To je osobito slučaj u provinciji Dalmaciji, odnosno na cijelom istočnom Jadranu koji kroz 5. i 6. stoljeće doživljava važne smjene u svom političkom, administrativnom i vojnom ustroju. Takve promjene savršeno utjelovljuju lik istočnorimskog cara Justinijana I. i posljedice koje donosi njegova vladavina koja je trajala od 527. do 565 godine. Njegovo vrijeme na prijestolju ponajprije je obilježeno ambicioznim planom poznatim pod nazivom „Justinijanova rekonkvista“ u kojem je car nastojao vratiti sve teritorije kojim je prethodno vladalo Zapadno Rimsko Carstvo i time osloboditi rimske zemlje od barbarske vlasti koju vode arijanski heretici. Međutim, ovu rekonkvistu se ne bi trebalo razmatrati isključivo kao niz vojnih kampanja u cilju vraćanja svih teritorija kojim je vladalo Zapadno Rimsko Carstvo jer dolazi zajedno s važnim pravnim i administrativnim reformama u institucijama Carstva, ali i s programom gradnje i obnove profanih i sakralnih objekata.²

Upravo taj posljednji aspekt Justinijanove rekonkviste ostavio je trajni utisak na području istočnog Jadrana, između ostalog u obliku čitavog niza ranobizantskih kastruma koji se protežu na istočnojadranskom priobalju i arhipelagu na jugu od Bokotorskog zaljeva do zapadne obale Istre na sjeveru, ali i u manjoj mjeri u zaobalju Dalmacije.³ Stoga se kroz ovaj završni rad nastoji prikazati ranobizantske kastrume, usredotočivši se na područje sjeverne Dalmacije koje nam na neki način omogućuje najbolji uvid u problematiku ranobizantskih kastruma na istočnom Jadranu.⁴

U radu je prvenstveno prikazano niz lokaliteta sa sjevernodalmatinskog priobalja i arhipelaga, pa potom i zaobalja na kojima se nalaze ostatci ranobizantskih kastruma ili nekih utvrđenja kojima se s velikom vjerojatnošću može pripisati faza ranobizantske okupacije. Zatim, predstavljene su najvažnije karakteristike tih kastruma i pokušaj tipološke klasifikacije. Konačno, u posljednjoj sekciji se raspravlja o postojanju ranobizantskog obrambenog sustava na istočnojadranskoj obali na temelju razmatranja različitih autora koji su se bavili tom problematikom.

¹ P. BROWN, 2017, 13-16.

² G. OSTROGORSKI, 2002, 34-35.; Ž. TOMIČIĆ, 2011, 363-364.; P. BROWN, 2017, 112, 124-131.

³ I. GOLDSTEIN, 1992, 32-59.; I. GOLDSTEIN, 2003, 11.

⁴ M. SUIĆ, 1995, 137.; I. GOLDSTEIN, 2003, 17.

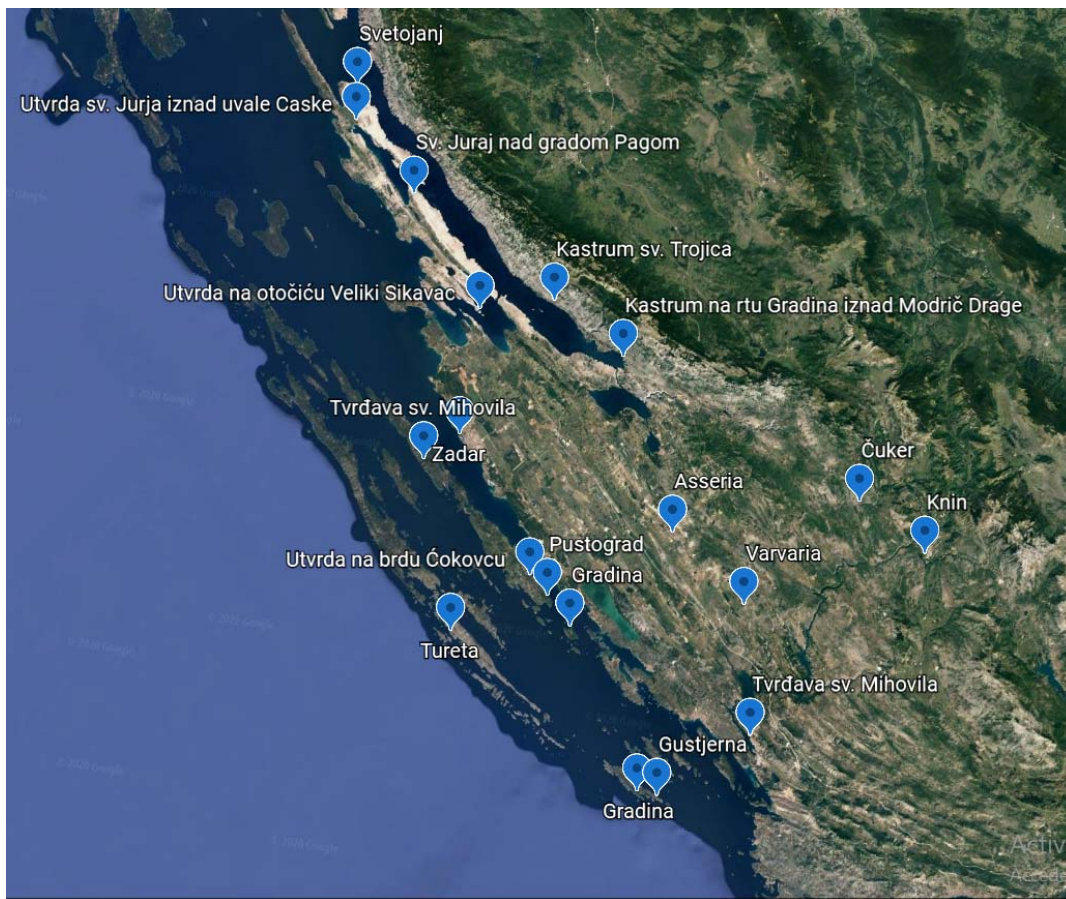
2. Geografski okvir rada

Prije nego što se osvrnemo na pojedine lokalitete, valjalo bi definirati geografski okvir ovoga rada. Naime, kao što se može naslutiti samim naslovom, ovaj se rad bavi ranobizantskim kastrumima na području sjeverne Dalmacije. No, budući da pojam sjeverne Dalmacije može nositi drugačija značenja s obzirom na njegovu geografsku, povijesnu, političku i administrativnu definiciju, potrebno je jasno odrediti granice područja obuhvaćenog ovim radom. Prema tome, u ovom se radu primjenjuju granice sjeverne Dalmacije kako su predstavljene u knjizi *Geografija Hrvatske*⁵ geografa Damira Magaša. Stoga, obuhvaćeni su prostori srednjeg hrvatskog primorja koji se mogu podijeliti na sjevernodalmatinski zaobalni i zagorski prostor, srednje hrvatsko (sjevernodalmatinsko i ličko) priobalje i sjevernodalmatinsko otočje.

Sjevernodalmatinski zaobalni i zagorski prostor uključuje Šibensku, Drnišku i Kninsku zagoru, Bukovicu i Pozrmanje te Ravne kotare. Nadalje, uz klasično sjevernodalmatinsko priobalje, odnosno područje od Rogoznice do Vira, srednje hrvatsko priobalje obuhvaća i prostor Južnog velebitskog podgorja do Karlobaga te su zbog toga u rad uključeni i lokaliteti na rtu Gradina iznad Modrič Drage i sv. Trojica kod Tribnja – Šibuljine. Konačno, u sjevernodalmatinsko otočje se svrstavaju šibenski otoci (Žirje, Zlarin, Kaprije), zatim Kornati (Kornat, Žut, Sit, itd.), Dugootočna skupina (Dugi otok, Rava, Iž, itd.) Ugljansko-pašmanska skupina (Vrgada, Pašman, Ugljan, Sestrunj, itd.), Molatsko-silbanska skupina (Molat, Ist, Škarda, Premuda, Olib, Silba, itd.) i posljednja Paška otočna skupina (Pag, Maun, Škrda).⁶

⁵ D. MAGAŠ, 2013.

⁶ D. MAGAŠ, 2013, 176-196.

Slika 1. Karta ranobizantskih kastruma u sjevernoj Dalmaciji (napravljeno na platformi Google Earth)

3. Ranobizantski kastrumi na sjevernodalmatinskom priobalju i arhipelagu

3.1 Gradina na otoku Žirju

Koristeći se vanjskim ili unutarnjim plovnim putem, na plovidbenoj se ruti istočnojadranske obale nalazi kao nezaobilazni punkt otok Žirje. O važnosti tog otoka unutar plovidbenih ruta kasne antike najbolje svjedoči prisutnost dviju kasnoantičkih utvrda, utvrda Gustjerna i Gradina. Smještene u međusobnom vizualnom odnosu te je s njihovog položaja omogućena potpuna kontrola nad plovidbom koja se vrši Žirjanskim kanalom i otvorenim morem.⁷ Ovaj je cjelokupni lokalitet prvi obradio Ćiril Metod Iveković 1928. godine te je objavio rezultate svojih opažanja u *Starohrvatskoj*

⁷ Z. GUNJAČA, 1986, 126.

prosvjeti. Već je Iveković dobro uočio srodnost između tih utvrda istaknuvši njihovo zajedničko porijeklo proglašavajući ih prastarima.⁸ Najprije, važno se osvrnuti na utvrdu koja je u narodu poznata pod imenom Gradina zato što predstavlja jednu od rijetkih kasnoantičkih utvrda koja je bila arheološki istražena. Naime, 1977. godine su na toj lokaciji pokrenuta arheološka istraživanja koja će se s prekidima do 1989. godine provoditi pod vodstvom Zlatka Gunjače. Istraživanja su kasnije nastavljena od 1993. do 2006. godine pod vodstvom Ivana Pedišića.⁹

Gradina se nalazi na jugoistočnom dijelu otoka Žirja i smještena je iznad uvale Velike Stupice. Utvrda prekriva sveukupnu površinu od oko 3000 m² koja je omeđena unutar dva reda bedema koji zbog konfiguracije terena tvore nepravilan poligonalan tlocrt. Specifičnost ove utvrde svakako jest udvostručenje njenih perimetralnih zidova, odnosno bedema. Naime, vanjski zidovi utvrde su građeni od masivnih kamenih blokova složenih u više redova bez vezivnog sredstva te su s visinom do 1,5-2 m također znatno niži od unutrašnjih zidova. Zanimljivo je spomenuti da ovaj bedem ne okružuje cijelu utvrdu budući da nedostaje potez na zapadnoj i djelomično na južnoj strani.¹⁰ Što se tiče unutrašnjih zidova, oni su široki oko jednog metra i sačinjeni od grubo klesanih manjih kamena povezivanih žbukom na isti način kao i ostale srodne građevine unutar utvrde. Također, sudeći po dva poteza zidova sačuvanih do vrha koji se nalaze sa svake strane glavnog ulaza, ti su zidovi bili znatno viši, preko 6 m, od vanjskih bedema. Na tom istom segmentu, uočljivo je kako su unutrašnji zidovi završavali s kruništem. Na temelju četvrtastih rupa za usađivanje drvenih greda koje su vidljive ispod kruništa, pretpostavlja se postojanje šetnice. Međutim, s obzirom da je većina bedema sačuvana tek do visine jednog metra, ne može se reći je li se krunište sa šetnicom protezalo cijelom dužinom bedema. Zatim, unutrašnji su zidovi također raščlanjeni sa pet izbačenih kula od kojih su četiri četverokuti i jedan peterokut. Unutarnje dimenzije kula iznose 5,5 x 4 m, odnosno 4 x 3,8 m te Pedišić prema konfiguraciji terena procjenjuje da su sjeveroistočna i sjeverozapadna kula bile visoke 9 m dok su ostale južna, jugoistočna i zapadna kula da bi bile izjednačene morale biti visoke do 15 m. Konačno, glavni ulaz u utvrdu ujedno predstavlja i šestu kulu i nalazio se u sredini sjeveroistočnog bedema. Smatra se da je sadržavao troja vrata s propugnakulom, odnosno proširenjem koje dijeli vrata u dva dijela.¹¹

⁸ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1928, 45.

⁹ J. JOVIĆ, 2016, 51-52.

¹⁰ I. PEDIŠIĆ, 2001, 124.; J. JOVIĆ, 2016, 63-65.

¹¹ I. PEDIŠIĆ, 2001, 124-129.; J. JOVIĆ, 2016, 63-64.

U samoj unutrašnjosti objekta nalazilo se više zgrada od kojih su tri istražene prilikom arheoloških iskopavanja. Najprije se uz južni bedem nalazi objekt sa svodom građenim od kamenih ploča koje su povezane „na nož“ sa žbukom. Zanimljiv detalj koji se može uočiti jest upotreba hidrauličke žbuke na podu i zidovima. Gunjača je zbog toga taj objekt interpretirao kao cisternu, dok Pedišić odbija tu tvrdnju i smatra da je zapravo riječ o ostavi za hranu. Umjesto, kao izvor vode Pedišić ukazuje na jamu duboku 35 m u sredini platoa utvrde u kojoj se i danas može pronaći voda. Iako je danas voda neprimjerena za konzumaciju jer je poplavljena morskom vodom, tvrdi da je za vrijeme korištenja utvrde zbog niže morske razine voda mogla biti pitka.¹²

Sjeverno od tog objekta, pronađena je prostorija u kojoj su sačuvani stupići od kružnih opeka koji su nosili lažni pod i šuplje četvrtaste opeke na zidovima iznad tog poda. Dakle, riječ je o prostoriji s *hipokaustom*, odnosno sustavom podnog i zidnog zagrijavanja te je također pronađen otvor za ložište ili *praefurnium*. Zatim, istražena je manja prostorija koja je sadržavala užu kanal od cigle te se prema Pedišiću može protumačiti kao prostorija u kojoj je bilo kupatilo s kanalom koji je vodu vodio do latrine. Prema Gunjači, te prostorije su zajedno činile stambeni sklop u kojem je vojna posada bila smještena dok Pedišić opovrgava tu tvrdnju. Prema njemu, s obzirom na sadržaj prostorija koji uključuje *hipokaust* i kupatilo, trebalo bi taj čitav stambeni sklop protumačiti kao zapovjednikov stan. Umjesto, Pedišić sugerira da se vojna posada mogla smjestiti unutar kula te nadalje procjenjuje mogući broj posade na ukupno oko 170 članova.¹³ Osim ostataka stambene arhitekture, prilikom arheoloških istraživanja pronađeno je i nekoliko pokretnih nalaza. Među tim nalazima, najvažnije predstavljaju keramički ulomci koji su gotovo isključivo kasnoantičke, tj. ranobizantske provenijencije. Pronađeni su ulomci amfora sjevernoafričkih i istočnomediteranskih radionica te ulomci crvenoglačanih posuda poput jednog fokejskog ulomka s pečatiranim ljudskim likom.¹⁴

Kao što je bilo spomenuto, izuzetan položaj ove utvrde za vrijeme njezinog korištenja omogućio joj je potpunu kontrolu nad plovidbom koja se sprovodila na njezinom području. Naime, važno je istaknuti da je Gradina orijentirana prema otvorenom moru što joj pruža mogućnost nadgledanja pomorskog prometa kod rta Ploče te dalje prema otoku Visu i čak do otoka Korčule.¹⁵ Sudeći po

¹² Z. GUNJAČA, 1986, 126.; I. PEDIŠIĆ, 2001, 125-127.; J. JOVIĆ, 2016, 65-66.

¹³ Z. GUNJAČA, 1986, 126.; I. PEDIŠIĆ, 2001, 125-129.; J. JOVIĆ, 2016, 65-66.

¹⁴ E. PODRUG et al., 2016, 66.

¹⁵ E. PODRUG et al., 2016, 63.

nalazima ranobizantske keramike, ali i štoviše prema koncepciji i tehnikama gradnje, trebalo bi smjestiti izgradnju Gradine u okvir kasne antike, odnosno ranobizantskog graditeljstva. Važan element utvrde koji upućuje na takav zaključak svakako jest prethodno spomenuto udvostručenje bedema s vanjskim bedemom koji zapravo predstavlja predzid. Dakle, riječ je o proteihizmi, fortifikacijskom elementu koji se od 5. stoljeća počeo širiti po Carstvu i brzo postao specifičnost ranobizantskog graditeljstva. Naime, proteihizma se javlja i u sastavu drugih ranobizantskih kastruma na istočnojadranskim otocima kao što će se moći kasnije zapažati kroz rad.¹⁶ Prema tome, Pedišić izravno vezuje izgradnju Gradine na otoku Žirju za vladavinu cara Justinijana I. kao važan punkt unutar mreža utvrda za kontrolu i zaštitu plovidbe za vrijeme bizantsko-ostrogotskog rata ili neposredno nakon njega. Dodatno smatra kako je mogla ostati u funkciji najviše 15-20 godina nakon Justinijanove vladavine te da je ubrzo nakon njegove smrti zbog općeg nedostatka novčanih sredstava u Carstvu utvrda bila vjerojatno napuštena.¹⁷

Slika 2. Zračni snimak Gradine na otoku Žirju: 1) segmenti unutrašnjeg bedema s kruništem jugoistočno i 2) sjeverozapadno od glavnog ulaza; 3) glavni ulaz u utvrdi – propugnaku; 4) sjeveroistočna kula; 5) jugoistočna kula; 6) jugozapadna kula; 7) zapadna kula; 8) sjeverozapadna kula; 9) završeci vanjskog bedema - proteihizme; 10) skupina kamenih blokova kod jugozapadnog kuta utvrde; 11) stambeni sklop; 12) jama s vodom (Slika i opis preuzeti iz E. PODRUG et al., 2016, 63)

¹⁶ S. CIGLENEČKI, 2009, 210, 214-215.

¹⁷ I. PEDIŠIĆ, 2001, 129-130.

Slika 3. Segment unutrašnjeg bedema na Gradini s očuvanim kruništem te vidljivim četvrtastim rupama za usađivanje drvenih greda (E. PODRUG et al., 2016, 64)

3.2 Gustjerna na otoku Žirju

Utvrda Gustjerna, također poznata i pod imenom Gušterna/Gušterne, nalazi se 1,8 km istočno od utvrde Gradina iznad uvale Mala Stupica. Kao što je već navedeno, smještena je u međusobnom vizualnom odnosu s njom te je s tog pogodnog položaja omogućena potpuna kontrola nad plovidbom koja se vrši Žirjanskim kanalom i otvorenim morem.¹⁸ Utvrda je izgrađena na brdu okružena strmom liticom osim sa zapadne i jugozapadne strane gdje konfiguracija terena omogućuje lagan pristup prema utvrđi. Upravo su iz tog razloga na tom položaju izgrađena dva poteza bedema na sličan način kao i na susjednoj Gradini. Vanjski bedem, izrazit primjer proteihizme, građen je od masivnih kamenih blokova složenih bez vezivnog sredstva. Unutrašnji perimetralni zidovi široki 0,75 m očuvani su tek do visine jednog metra. Perimetralni zidovi su također pratili konfiguraciju terena i stoga se na više mjesta izvijaju i lome. Unatoč složenosti i kvaliteti gradnje, pojedine indicije pokazuju da je ova utvrda ostala nedovršena. Naime, vanjski se bedem sastoji od tek jednog reda blokova, doduše pažljivo slaganih da budu na istoj razini što upućuje na to da se pripremalo slaganje drugog reda blokova. Štoviše, zapaženi su zapadno od ruba

¹⁸ E. PODRUG et al., 2016, 63.

platoa mnogi masivni blokovi kamena koji su bili obrađeni i odvajani od litice, ali ostavljeni na istom mjestu.¹⁹

Uz liticu s istočne strane utvrde, vidljivi su i ostaci triju pravokutnih objekata koji se oslanjaju na licu bedema. Dva objekta s jugoistočne i istočne strane utvrde pokazuju jednodimenzionalnu organizaciju i iznose vanjske dimenzije od 7,5 x 4,5 m. Prema Ivekoviću i Gunjači, ti se objekti mogu smatrati kulama koji su na tom dijelu platoa utvrde morali nadomjestiti izostanak vanjskog bedema. Zadnji objekt sa sjeveroistočne strane utvrde ipak je zanimljiviji s obzirom na njegov način gradnje. Naime, objekt je manjih dimenzija od 5,5 x 3,5 m te je unutrašnjost objekta polukružna i prekrivena bačvastim svodom. Sudeći po debljini žbuke i po otvorima za prelijevanje vode, Iveković smatra da je riječ o gustijerni, tj. cisterni, koja je eventualno dala lokalno ime lokalitetu.²⁰

Prema tehnikama i koncepciji gradnje, naročito prisutnošću proteihizme, jasno je da se ovaj lokalitet može smatrati ranobizantskim kastrumom te se njegova izgradnja može pouzdano datirati istovremeno kao i obližnji ranobizantski kastrum Gradina. Ako je nadzorna uloga susjedne Gradine posebno usmjerena prema otvorenom moru, čini se da je ova utvrda mogla u kombinaciji s pretpostavljenom ranobizantskom utvrdom na položaju današnje tvrđave sv. Mihovila djelovati u kontroli i zaštiti plovidbe koja se odvijala Žirjanskim kanalom i nastavljala prema Murteru i Srednjem kanalu.²¹ Već je spomenuto da po svemu sudeći Gustjerna nikada nije bila dovršena. Iako Pedišić smatra da je mogla barem služiti kao osmatračnica, drugi autori pak smatraju da ne postoji dovoljno pokazatelja kako bi se donio zaključak o korištenju utvrde. Naime, suprotno od obližnje Gradine, na Gustjerni nisu zastupljeni keramički ili drugi pokretni nalazi koji bi potvrdili aktivnu okupaciju i korištenje tog kastruma.²²

¹⁹ Z. GUNJAČA, 1986, 130.; E. PODRUG et al., 2016, 66-67.

²⁰ Č. M. IVEKOVIĆ, 1928, 48-49.; Z. GUNJAČA, 1986, 126.

²¹ E. PODRUG et al., 2016, 63.

²² I. PEDIŠIĆ, 2001, 123.; E. PODRUG et al., 2016, 68.

Slika 4. Gustjerna na otoku Žirju: 1) potez dvostrukog bedema; 2) sjeveroistočni objekt; 3) istočni objekt; 4) jugoistočni objekt; 5) skupina odvaljenih, neobrađenih kamenih blokova (Slika i opis preuzeti iz E. PODRUG et al., 2016, 67)

3.3 Tvrđava sv. Mihovila u Šibeniku

Na iznimno strateškom položaju koji dominira Šibenskim zaljevom iznad povijesne jezgre grada Šibenika smješta se tvrđava sv. Mihovila također poznata pod imenom tvrđava sv. Ane. Iako je tvrđava, tj. kastrum sv. Mihovila kasnosrednjovjekovnog porijekla te je konačni izgled poprimio slijedom brojnih dogradnja i obnova tijekom novovjekovnog razdoblja, na toj je lokaciji odavno Z. Gunjača ukazao na moguće postanje kasnoantičke faze.²³ Naime, Gunjača je najprije pažnju obratio na nalaze ulomaka kasnoantičkih amfora s tog položaja. Prema njemu, s obzirom na stratešku ulogu njezinog položaja, gradina sv. Ane, kako je on naziva, mogla je tijekom kasnoantičkog razdoblja predstavljati važan punkt u kontroli pomorskog prometa između Jadrije i Skradina. Nadalje, pretpostavlja da se toj kasnoantičkoj fazi mogu pripisati ostatci fortifikacijskog objekta otkriveni prilikom arheoloških istraživanja unutar današnje tvrđave.²⁴ Zanimljiv je i osvrt

²³ Z. GUNJAČA, 1976, 46.

²⁴ Z. GUNJAČA, 1976, 46.; Z. GUNJAČA, 1986, 128.

A. Uglešića na taj lokalitet gdje iznosi neobjavljene podatke Ž. Krnevića koji je na tom mjestu vodio arheološka iskopavanja. Prema tim podacima je ranobizantski kastrum, vjerojatno u Justinijavnom dobu, nastao u podnožju današnje tvrđave sv. Mihovila.²⁵ Važnost dominantnog položaja tvrđave sv. Mihovila ne sastoji se isključivo u tome što nadgleda prostor čitavog šibenskog zaljeva i dalje prema Žirjanskom kanalu, već i u tome što brani ulaz u ušće rijeke Krke koja vodi prema Skradinu odakle se nastavlja put prema unutrašnjosti. Prema tome i sudeći po ulomcima kasnoantičkih amfora i ostacima fortifikacijskog objekta, može se s priličnom sigurnošću pretpostaviti postojanje kasnoantičke faze, odnosno ranobizantskog kastruma na položaju današnje tvrđave sv. Mihovila.²⁶

Slika 5. Pogled na današnju tvrđavu sv. Mihovila u Šibeniku (preuzeto iz stranice https://hr.wikipedia.org/wiki/Tvr%C4%91ava_sv._Mihovila_u_%C5%A0ibeniku (12. 9. 2020))

3.4 Tureta na otoku Kornatu

Nastavljajući plovidbu prema sjeveru vanjskim ili unutarnjim putem, plovidbena ruta nezaobilazno prolazi uz, odnosno kroz Kornatski arhipelag. Čini se stoga sasvim logično što su danas na otoku Kornatu vidljivi ostatci jedne kasnoantičke utvrde. Točnije, na sjeverozapadnom dijelu otoka

²⁵ A. UGLEŠIĆ, 2006, 34.

²⁶ Z. GUNJAČA, 1976, 46.; Z. GUNJAČA, 1986, 128.; I. GOLDSTEIN, 1992, 47.

smješteno je polje Tarac na čijem se jugozapadnom dijelu podiže brdo na kojem se nalaze ostatci utvrde Tureta, kao što je naziva lokalno pučanstvo, ili Toreta kako se i susreće u literaturi. Podno brda Turete koji je dobio naziv prema samoj utvrdi na njemu, pronađeni su i ostatci ranokršćanskog sakralnog kompleksa na mjestu današnje crkve sv. Marije, također poznate pod lokalnim imenom crkva sv. Gospe od Tarca.²⁷ Ovaj cjelokupni lokalitet prvi je obradio Ćiril Metod Iveković 1928. godine te je tek 1970. godine Ivo Petricioli ponovno posvetio pozornost navedenom lokalitetu u znanstvenoj literaturi.²⁸ Od 2006. do 2010. godine provedena su arheološka istraživanja uz današnju crkvu Gospe od Tarca.²⁹ Potom, 2011. godine obavljeno je snimanje postojećeg stanja te crkve i stanja utvrde Turete kako bi se 2012. godine moglo nastaviti s istraživanjem sakralnog objekta i započeti istraživanje unutarnje površine utvrde pod vodstvom Tomislava Fabijanića i Irene Radić Rossi s odjela za arheologiju na Sveučilištu u Zadru.³⁰

Utvrdu Tureta čini osnova pravokutnog tlocrta unutarnjih dimenzija 10,4 x 5,4 m. Zidovi su debljine jednog metra i pojačani s osam kontrafora te se ulaz u utvrdi nalazi na istočnoj strani južnog zida. Posebno je zanimljiv oblik luka iznad ulaza koji je širi od pravokutnog otvora vrata. Na temelju četvrtastih otvora za usađivanje drvenih greda na sjevernom i južnom zidu, može se zaključiti da je utvrda uključivala prizemlje i kat. Naime, još uvijek je uočljivo osam prozora koji su očuvani do razine gornjeg luka. Osim toga vidljivi su i utori s vanjske strane zidova koji bi najvjerojatnije iskazivali na upotrebu drvenih skela pri izgradnji utvrde, mada je moguće naslutiti i postojanje trijema.³¹ Na razini prizemlja je probijeno u zidovima sveukupno devet uskih pravokutnih otvora koje Petricioli naziva strijelnicama. U unutrašnjosti utvrde se sudeći po niskoj kamenoj konstrukciji širine oko jednog metra mogla nalaziti zapadno od ulaza baza od stepeništa koja je omogućila pristup prvom katu.³² Zatim, prilikom arheoloških iskopavanja u unutrašnjosti utvrde, pronađena je relativno mala količina pokretnih nalaza među kojima se ističu ulomci dviju ranobizantskih posuda ukrašenih valovnicama koji su pronađeni uz ulaz.³³ Potom, u

²⁷ I. PETRICIOLI, 1970, 717.; Z. GUNJAČA, 1986, 126.; M. SUIĆ, 1995, 133-137.; T. FABIJANIĆ et al., 2012, 403.; I. RADIĆ ROSSI, T. FABIJANIĆ, 2013, 89-90.

²⁸ I. PETRICIOLI, 1970, 717-725.

²⁹ M. ZORNIJA, M. MENĐUŠIĆ, 2015, 36-59

³⁰ T. FABIJANIĆ et al., 2012, 403.; I. RADIĆ ROSSI, T. FABIJANIĆ, 2013 70-71.

³¹ T. FABIJANIĆ et al., 2012, 405.

³² I. PETRICIOLI, 1970, 718, 724.

³³ T. FABIJANIĆ et al., 2012, 405.; I. RADIĆ ROSSI, T. FABIJANIĆ, 2013 70-71.

sjeveroistočnom su kutu otkriveni ostatci zida s hidrauličkom žbukom i moguće je tu pravokutnu strukturu dimenzija 2,2 x 1,5 m protumačiti kao cisternu.³⁴

Razmatrajući funkciju i datiranje utvrde Turete, važno je s arheološkog gledališta promotriti cjelokupan lokalitet i smjestiti ga u povijesni okvir te se zbog toga potrebno osvrnuti na rezultate arheoloških istraživanja provedenih oko crkve Gospe od Tarca koja se nalazi podno utvrde. Naime, iza apside današnje crkve vidljive su impresivne ruševine visoke 4,5 m. Riječ je zapravo o ostacima ranokršćanske potkovaste apside koja s vanjske strane ima četiri kontrafora. Djelomično su sačuvani i ostatci tri lučna prozora čiji je luk širi od pravokutnog otvora prozora.³⁵ Prema M. Zorniji i M. Menđušiću, moguće je izdvojiti najmanje pet građevinskih faza s tim da je najraniji objekt najvjerojatnije bio jednobrodna građevina s apsidom te su istraživanja otkrila prisutnost dodatnih prostorija uz crkvu. Oko današnje crkve, vidljivi su i ostatci zidova koji se tehnikom gradnje razlikuju od sačuvane apside. Prema istraživačima lokaliteta, u narednim su fazama sukcesivno izgrađene memorija i pastoforija pa se adaptiranjem već postojeće prostorije dobiva baptisterij te dodavanjem bočnih brodova crkva postaje trobrodna.³⁶ Što se tiče današnje crkve, ona je prema analizi Emila Hilja sagrađena tijekom kasnog srednjeg vijeka, vjerojatno u 14. stoljeću. Ovaj autor također ističe mogućnost kontinuiteta sakralnih građevina od kasnoantičkog doba te se pretpostavlja da je najranija ranokršćanska crkva bila posvećena sv. Mariji.³⁷

Kao što je bilo spomenuto, prvi se Iveković osvrnuo na ovaj lokalitet te interpretirao ruševine oko današnje crkve Gospe od Tarca i doveo ih u vezu s utvrdom Turetom. On je ostatke crkve datirao u 11. ili 12. stoljeće zajedno s utvrdom Turetom koju je proglasio mletačkom utvrdom. Međutim, Petricioli je opovrgnuo tu interpretaciju te je prema veličini i tehnici gradnje ostataka apside crkvu odredio kao ranokršćansku. Iako je Iveković s pravom povezivao utvrdu s ostacima crkve u njezinom podnožju, on ih je netočno datirao, pa je Petricioli ispravio njegove tvrdnje i kronološki smjestio izgradnju utvrde i crkve u kasnu antiku. Na takav zaključak napose je upućivao oblik spomenutog luka koji se nalazi nad ulazom utvrde Turete i koji je karakterističan za ranokršćanske crkve na širem zadarskom području.³⁸ Također ističe činjenicu da treba povezivati izgradnju tog

³⁴ T. FABIJANIĆ et al., 2012, 405.; I. RADIĆ ROSSI, T. FABIJANIĆ, 2013, 89-90.

³⁵ I. PETRICOLI, 1970, 724.

³⁶ M. ZORNIJA, M. MENĐUŠIĆ, 2015, 53.

³⁷ T. FABIJANIĆ et al., 2012, 409.; I. RADIĆ ROSSI, T. FABIJANIĆ, 2013, 86.

³⁸ I. PETRICOLI, 1970, 723-724.

sakralnog kompleksa s ranokršćanskom graditeljskom aktivnošću na ostalim istočnojadranskim otocima pa prema tim analogijama datira ranokršćansku crkvu zajedno s utvrdom Turetom u 5. ili 6. stoljeće. Petricioli dodatno smatra da nije Tureta imala funkciju *refugiuma* za ondašnje stanovnike Tarca već da je primila vojnu posadu i imala ulogu nadziranja plovidbenih ruta koje su vodile kroz Kornatski arhipelag.³⁹

Donedavno je u znanstvenoj literaturi bila općeprihvaćena navedena teza da je Tureta bila kasnoantička utvrda iz Justinijanova doba uklopljena u mreži istovremenih ranobizantskih kastruma s ciljem nadziranja i zaštite plovidbe.⁴⁰ Međutim, prema T. Fabijaniću i I. Radić Rossi, Tureta je mogla igrati nešto drugačiju ulogu. Naime, razmatrajući raširenu pojavu ranokršćanskih samostanskih kompleksa na istočnojadranskim otocima istraživačima se čini vjerojatnom pretpostavka da su ostatci podno brda Turete zapravo pripadali samostanskom kompleksu. Iako se ta ideja već javljala ranije u literaturi, Fabijanić i Radić Rossi razradili su tu tezu čak povezujući neke od prethodno spomenutih dogradnja na ranokršćanskom kompleksu s prisutnošću Benediktinaca. Dakle, prema njima, Tureta je mogla biti samostanska utvrda, koja je u tom razdoblju bila uobičajena pojava obrambenog graditeljstva širom Bizantskog Carstva. Prema tome, Tureta je mogla služiti kao izvidnica koja je nadzirala pomorski promet zajedno s lukom, poljem i crkvom u podnožju te kao skladište namirnica i zaklonište za redovnike i okolno stanovništvo.⁴¹ Posebno je zanimljiva činjenica da su duž istočnojadranske obale već pronađeni samostanski kompleksi na otocima Majsanu, Šćedru i možda na Orudi koji bi stajao u neposrednoj blizini ranobizantskog kastruma na otočiću Palacolu.⁴² Upravo će na takvim položajima uz plovidbene rute nastati prvi benediktinski samostani, među ostalim i na otocima Sušcu, Biševu, Iloviku i Susku.⁴³ Prema I. Goldsteinu, moguće je da su paralelno s njihovom ekspanzijom na Zapadu u 6. i 7. stoljeću Benediktinci dolazili na istočnojadransku obalu i gradili samostanske komplekse koji su se uklapali u ranobizantski sustav plovidbe.⁴⁴ U svakom slučaju, s iznimno strateškog položaja utvrde Turete, moguć je nadzor nad plovidbenim putevima vanjskim morem, ali i Srednjem kanalu koji se formira između Kornata i Dugog otoka s jedne strane te Pašmana i Ugljana s druge. Stoga,

³⁹ I. PETRICOLI, 1970, 724-725.

⁴⁰ M. SUIĆ, 1976, 238.; S. CIGLENEČKI, 2009, .

⁴¹ T. FABIJANIĆ et al., 2012, 408-409.; I. RADIĆ ROSSI, T. FABIJANIĆ, 2013, 86-93.

⁴² A. BADURINA, 1982, 172.

⁴³ Z. BRUSIĆ, 1991, 233.

⁴⁴ I. GOLDSTEIN, 1992, 61.

bez obzira da li je ova je utvrda zaista pripadala nekom ranokršćanskom samostanskom kompleksu, ona se inače u literaturi smatra dijelom ranobizantskog obrambenog sustava koji se razvija na istočnojadranskoj obali tijekom 6. stoljeća.⁴⁵

Slika 6. Pogled na južno pročelje utvrde Turete (T. FABIJANIĆ et al., 2013, 88)

Slika 7. Unutrašnjost utvrde Turete pri istraživanju (I. RADIĆ ROSSI, 2012, 90)

⁴⁵ M. SUIĆ, 1976, 238.; M. SUIĆ, 1995, 133-137.; I. GOLDSTEIN, 48, 58.

3.5 Gradina na otoku Vrgadi

Ploveći unutarnjim smjerom plovidbe prema Pašmanskom kanalu, nalazi se kao stražarica pri ulazu u taj kanal otok Vrgada. Na sjevernoj strani otoka, na vrhu rta koji dijeli uvale Luku i Pržinu, smještena je kasnoantička utvrda zvana Gradina. Perimetralni zidovi utvrde debljine otprilike 0,6 m građeni su s uklesanim kamenima složenim u redovima te prate konfiguraciju terena s tim da je jugoistočni dio bio branjen strmom liticom. Perimetralne zidove omeđuje i pet četvrtastih kula dimenzija 5,7 x 6,7 m koji su ravnomjerno uklopljeni u tlocrtu utvrde. Kule su također izgrađene na drugačiji način s masivnim uklesanim blokovima te su danas u visini od dva do tri metra sačuvaniji od perimetralnih zidova. Smatra se da je zapadna kula morala služiti i kao cisterna. Štoviše, unutar same utvrde, uočeni su ostatci građevina koji se tumače kao ruševine stambenih zgrada. Po svemu sudeći u ovoj je utvrdi mogla boraviti vojna posada koja je bila u izravnom vizualnom odnosu s obližnjom utverdnom Pustograd na otoku Pašmanu. Prema tome, Gradina na Vrgadi je očigledno predstavljala važnu točku ranobizantskog sustava kontrole plovidbe štiteći ulaz u Pašmanski kanal te s time pristup plovidbenom putu koji s juga vodi do Zadra.⁴⁶ Zanimljivo je istaknuti da i car Konstantin Porfirogenet spominje u *De administrando imperio* otok Vrgadu pod imenom *Lumbrikaton*. Navodi da je jedini naseljeni otok na zadarskom području te ga ubraja među kastrone srednjovjekovne Dalmacije. Ipak, na temelju arheološke koncepcije i tehnika upotrijebljenih pri gradnji, moguće je pouzdano datirati izgradnju utvrde na Vrgadi u kasnoj antici.⁴⁷

Zatim, kao što je i uobičajen primjer kod kasnoantičkih utvrda na istočnojadranskim otocima, Gradinu na Vrgadi prati sakralni objekt u svom podnožju.⁴⁸ Riječ je o ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Andrije koja se nalazi u uvali Pržina podno same utvrde i koja je do današnjeg dana uz manje preinake uglavnom sačuvala svoj prvobitan izgled. Najvažniji doprinos poznavanju ove crkve je donio Miljenko Domijan te bi se na temelju njegove tipološke i stilske analize crkva mogla datirati u ranije predromaničko doba. Međutim, sudeći po nalazu stupića bifora na kojemu je uklesan križ s proširenim krakovima, mogao je postojati raniji ranokršćanski sakralni objekt koji je prethodio gradnji predromaničke crkve sv. Andrije. Štoviše, prema M. Domijanu, činjenica da je crkva bila posvećena upravo sv. Andriji kao jedinom carigradskom apostolu ukazuje na kontinuitet kulnog

⁴⁶ M. DOMIJAN, 1983, 123, 136.; Z. GUNJAČA, 1986, 126-127.; T. GRGIN, 1999, 727.; S. SORIĆ, 2009, 70-71.

⁴⁷ M. SUIĆ, 1976, 238.; M. DOMIJAN, 1983, 123.

⁴⁸ M. DOMIJAN, 1983, 136.; Z. GUNJAČA, 1986,

mjesta od 6. stoljeća pa sve do danas. Prema tome, prva gradnja sakralnog objekta na Vrgadi bi se trebala prema njemu vezati za gradnju ranobizantske utvrde i smjestiti u sredini 6. stoljeća.⁴⁹

Slika 8. Tlocrt Gradine na otoku Vrgadi (Z. GUNJAČA, 1986, T. XXI)

Slika 9. Ostatci kule na Gradini na otoku Vrgadi (S. SORIĆ, 2009, 70)

3.6 Pustograd na otoku Pašmanu

Osim Gradine na Vrgadi pri ulazu u Pašmanski kanal, potvrđeno je postojanje jedne utvrde koja je trebala popuniti ulogu nadziranja plovidbe ovim dijelom istočnojadranske obale. Na istaknutom položaju u jugoistočnom dijelu otoka Pašmana nalazi se gradina Pustograd. Na lokalitetu je danas vidljivo kako je tijekom kasne antike podignut bedem koji okružuje vrh brda u obliku nepravilnog kruga dimenzija oko 85 x 75 m. Ovaj obrambeni zid je sačuvan u pojedinim dijelovima do jednog metra, a drugdje tek u temeljima, ali su također uočeni na sjevernoj strani temelji jedne kule te je na južnoj strani sačuvana gotova cijela kula. Unutar same utvrde uočeni su tragovi tek dviju građevina za koje se pretpostavlja da su imale ulogu stambenih zgrada i cisterne za vodu. Unatoč strateškom položaju s kojeg se moglo nadzirati ulaz u Pašmanski kanal, Emil Hilje smatra da u utvrdi Pustograd nije mogla biti postavljena vojna posada te umjesto predlaže da je tijekom kasne antike mogla imati funkciju *refugiuma* za okolno stanovništvo.⁵⁰

⁴⁹ M. DOMIJAN, 1983, 136-138.; S. SORIĆ, 2009, 71-73.

⁵⁰ Z. BRUSIĆ, 1991, 230.; P. VEŽIĆ, 2005, 125.; E. HILJE, 2006, 83.

Slika 10. Južna kula utvrde Pustograd na otoku Pašmanu (E. HILJE, 2006, 82)

3.7 Utvrda na brdu Ćokovcu na otoku Pašmanu

Osim utvrde Pustograda, na otoku Pašmanu se ističe i položaj brda Ćokovca nasuprot Biograda na moru na kojem se nalazi samostan sv. Kuzme i Damjana. Crkva sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu prvi put se spominje u srednjovjekovnim izvorima oko 1070. godine, ali se samostan počinje graditi uz nju tek od 1125. godine kada benediktinci odlaze na Pašman uslijed mletačkog razaranja Biograda.⁵¹ Međutim, zbog iznimno važnog položaja koji na nadmorskoj visini od 95 m nadzire Pašmanski kanal, mnogi su autori ukazali na postojanje starije faze okupacije na brdu Ćokovcu, odnosno na postojanje kasnoantičke utvrde koja je prethodila izgradnji crkve i kasnije samostana sv. Kuzme i Damjana.⁵²

Naime, prvi je Luka Jelić već krajem 19. stoljeća iznio tvrdnju da se na tom položaju prije gradnje crkve sv. Kuzme i Damjana nalazio „stari kaštel Tkon“. Posebno je zanimljivo i Jelićevo opažanje koje glasi da su Benediktinci u starom kaštelu sagradili samostan koji je sačuvao oblik „jake tvrđice“.⁵³ U zadnjim desetljećima je među autorima zastupljeno mišljenje kako se na tom mjestu morala nalaziti utvrda koja je pripadala Justinijanovom sustavu kontrole plovidbe na

⁵¹ E. HILJE, 2006, 76-78.

⁵² Z. BRUSIĆ, 1991, ; M. DOMIJAN, 1992, 342.; A. UGLEŠIĆ, 2002, 97-99.

⁵³ L. JELIĆ, 1898, 101-102.

istočnojadranskoj obali.⁵⁴ U prilogu takvoj tezi najprije idu zapažanja izvršena pri konzervatorskim radovima u samostanskom podrumu. Doista, M. Domijan donosi zanimljiv podatak kako je prilikom konzervatorskih zahvata ustanovljeno da je ta prostorija zapravo kasnoantička cisterna koja je gradnjom i dimenzijama vrlo slična cisterni na obližnjem otočiću Frmiću.⁵⁵ Prema A. Uglešiću, pojedini nalazi ranokršćanskog namještaja koji potječu iz samostana i sam hagianim sv. Kuzma i Damjan ukazuju na postojanje ranokršćanskog sakralnog objekta koji je mogao nastati zajedno s ranobizantskom utvrdom.⁵⁶ U blizini brda Čokovca, istočno od Tkona, nalaze se ostatci građevine za koju se pretpostavlja da predstavlja crkvu sv. Aleksandra koja se spominje u srednjovjekovnom dokumentu iz 11. stoljeća. S obzirom na njezin titular, E. Hilje predlaže da je mogla biti ranokršćanska crkva koja je bila vezana za ranobizantsku utvrdu na brdu Čokovcu.⁵⁷

Slika 11. Pogled na današnji samostan sv. Kuzme i Damjana na brdu Čokovcu na otoku Pašmanu (preuzeto iz stranice <https://www.tzo-tkon.hr/vodi%C4%8D/kulturne-znamenitosti/benediktinski-samostan-sv-kuzme-i-damjana> (12. 9. 2020.))

⁵⁴ Z. BRUSIĆ, 1991, 230-232.; A. UGLEŠIĆ, 2002, 97-99.

⁵⁵ Z. BRUSIĆ, 1991, 226 bilj. 2.; M. DOMIJAN, 1992, 342.

⁵⁶ A. UGLEŠIĆ, 2002, 97-99.

⁵⁷ E. HILJE, 2006, 76, 82.

3.8 Tvrđava sv. Mihovila na Ugljanu

Srednjovjekovna tvrđava sv. Mihovila nalazi se nad Prekom i smještena je na položaju s kojeg je moguće nadzirati plovidbu dvama kanalima, odnosno Zadarskim kanalom i Srednjim kanalom.⁵⁸ Već je 1986. godine Z. Gunjača iznio pretpostavku da je na tvrđavi sv. Mihovila vjerojatno postojala kasnoantička, odnosno ranobizantska faza ove utvrde, koja se u 6. stoljeću morala uklopiti u složeni sustav kontrole plovidbe istočnog Jadrana nakon Justinijanove rekonkviste.⁵⁹ Iako zasad nisu u zidovima ove tvrđave uočene strukture iz toga razdoblja, odnosno nije potvrđena ranobizantska faza, neke indicije sugeriraju njezino postojanje. Naime, već je poznata činjenica da su se uz utvrde koje su činile dio tog sustava često nalazili sakralni objekti. Doista, prema N. Jakšiću, u vezu s tvrđavom sv. Mihovila prvotno se mora dovesti ranokršćanska crkva sv. Andrije koja se vjerojatno nalazila na položaju današnje župske crkve u Preku. Prema ranokršćanskim ostacima imposta i jednog sarkofaga koji potječu s Preka, nastanak crkve sv. Andrije bi se moglo datirati u 5. ili 6. stoljeće te je njezin titular potvrđen u više navrata u srednjovjekovnim dokumentima. Važno je istaknuti i činjenicu da se u tom razdoblju sv. Andrija apostol smatra vodećim titularom u Carigradu, pa stoga N. Jakšić dalje smatra da se takav hagionim iz bizantskog odnosno carigradskog kulturno-religijskog kruga mogao širiti na istočnojadransku obalu u četvrtom deceniju 6. stoljeća kao posljedica Justinijanove rekonkviste. Doista, osim na Ugljanu potvrđen je i titular sv. Andrije u crkvama na Vrgadi, ali i na otočiću Svecu blizu Visa koji se također dovode u vezu s ranobizantskim utvrdama.⁶⁰ Konačno, s tvrđave sv. Mihovila također potječe nalaz jednog Justinijanovog zlatnika. Uzimajući u obzir izvanredni položaj koji pruža mogućnost kontrole plovidbe, obližnju ranokršćansku crkvu iz 5. ili 6. stoljeća s titularom sv. Andrije, i nalaz Justinijanovog zlatnika, nameće se jaka mogućnost da se na tom položaju nalazio ranobizantski kastrum koji je morao biti uključen u sustav utvrda koje su na istočnom Jadranu imale kao glavnu ulogu kontrolu osiguranje plovidbe.⁶¹

⁵⁸ S. SORIĆ, 2012, 85.

⁵⁹ Z. GUNJAČA, 1986, 129.; Z. BRUSIĆ, 1991, 230, bilj. 22.; S. SORIĆ, 2012, 85.

⁶⁰ N. JAKŠIĆ, 1988/1989., 100-101.

⁶¹ N. JAKŠIĆ, 1988/1989., 100-101.; P. VEŽIĆ, 2005, 126.; S. SORIĆ, 2012, bilj. 2.

Slika 12. Zračni snimak današnje tvrđave sv. Mihovila na otoku Ugljanu (preuzeto iz stranice <https://www.vile-dalmacija.com/hr/istrazite/ugljan-post/21/tvr%C4%91ava-sv-mihovila> (12. 9. 2020.))

3.9 Zadar

Grad Zadar karakterizira dugi urbanistički kontinuitet koji se i danas može uočiti, ponajprije kroz očuvani antički ulični raster.⁶² Shodno vrlo složenim procesima kasnoantičke transformacije grada, grad doživljava tijekom tog razdoblja važne urbanističke promjene koje se mogu prvenstveno pratiti u nastanku novog religijskog, odnosno kršćanskog središta zajedno s episkopalnim sklopom te u rasporedu ostalih ranokršćanskih sakralnih objekata.⁶³ Međutim, iako se ti sveukupni procesi svakako nalaze izvan okvira ovog rada, važno je kratko se osvrnuti na jedan aspekt tih procesa koji čini kasnoantička, odnosno ranobizantska kastrizacija koja zahvaća *Iader* u tom razdoblju.

Najprije je na kopnenoj, odnosno istočnoj strani gradskog areala tijekom antike sagrađen novi potez obrambenih zidina paralelno s linijom ranijeg antičkog bedema s odstupanjem od nekoliko metra. M. Suić smatra da je stariji bedem ostao u funkciji pa da je na taj način oblikovana neka vrsta

⁶² V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 151-153.

⁶³ V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 151-153, 182-184.

propugnakula između ta dva reda bedema.⁶⁴ Štoviše, recentna zaštitna arheološka istraživanja na današnjem Trgu Petra Zoranića iznijela su na vidjelo postojanje fortifikacijskog sklopa koji obuhvaća razvojne faze od ranocarskog razdoblja do srednjeg vijeka. Posebno se ističu kasnoantičke dogradnje koje su se prema Vedrani Jović Gazić odvijale u više navrata tijekom 4., 5. i 6. stoljeća. Naime, pronađen je zid datiran u 5. stoljeće koji se pruža paralelno s jednim sličnim kasnoantičkim zidom i koji je bio okomito postavljen na južnu oktogonalnu kulu koja se nalazila u sklopu ranocarskog bedema. Sjeverni dio tog zida se na jednom mjestu lomio u obliku slova L što bi upućivalo na postojanje propugnakula.⁶⁵ Doista, M. Suić smatra da je tijekom kasne antike umjesto troja gradskih vrata koja su od ranocarskog razdoblja činila na tom mjestu ulaz u grad bio sagrađen uzak prolaz.⁶⁶

Dodatna karakteristika tih kasnoantičkih intervencija se sastoji u raširenoj upotrebi raznih spolija pri izgradnji koja se osim kod opisanih zidina može uočiti i na još jedan kasnoantički bedem na mjestu „Dječjeg dispanzera“. Riječ je o kasnoantičkom obrambenom zidu pri čijoj su gradnji upotrijebljeni kameni žlijebovi koji su prethodno pripadali akveduktu.⁶⁷ Zatim, zanimljiva se situacija očituje i kod današnje crkve sv. Stošije. Naime, kod zvonika ove crkve pronađeni su ostatci heksagonalne kule koja je prema Suiću imala fortifikacijski karakter. Iako ne predlože precizniju dataciju, smatra da je ta kula vjerojatno bila uklopljena u obrambeni zid koji je opasao čitav ranokršćanski kompleks s bazilikom, baptisterijem i episkopalnim sklopom. Prema njemu, do takvog utvrđivanja je došlo kada se u određenom razdoblju opće nesigurnosti javila potreba za organiziranje druge linije obrane na najvažnijem gradskom kompleksu.⁶⁸

Promatrajući cjelinu kasnoantičkih utvrđenja na istočnojadranskoj obali, M. Suić iznio je važnu primjedbu o tome kako se ne bi trebalo odvajati fortifikacijske objekte na arhipelagu koji ispunjavaju ulogu zaštite plovidbenih ruta od onih u priobalju koji štite veće urbane aglomeracije i njihov teritorij.⁶⁹ Prema tome, ne čudi što je tijekom kasne antike grad Zadar morao predstavljati ranobizantski kastrum izvanredne važnosti, kao što ističe P. Vežić. Ovaj autor smatra da je na jugoistočnom dijelu gradskog areala, na mjestu gdje će u srednjem vijeku nastati utvrda *Arx* i

⁶⁴ M. SUIĆ, 1976, 234.; M. SUIĆ, 1981, 188-190.; V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 186-187.

⁶⁵ V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 187-189.

⁶⁶ M. SUIĆ, 1976, 234.

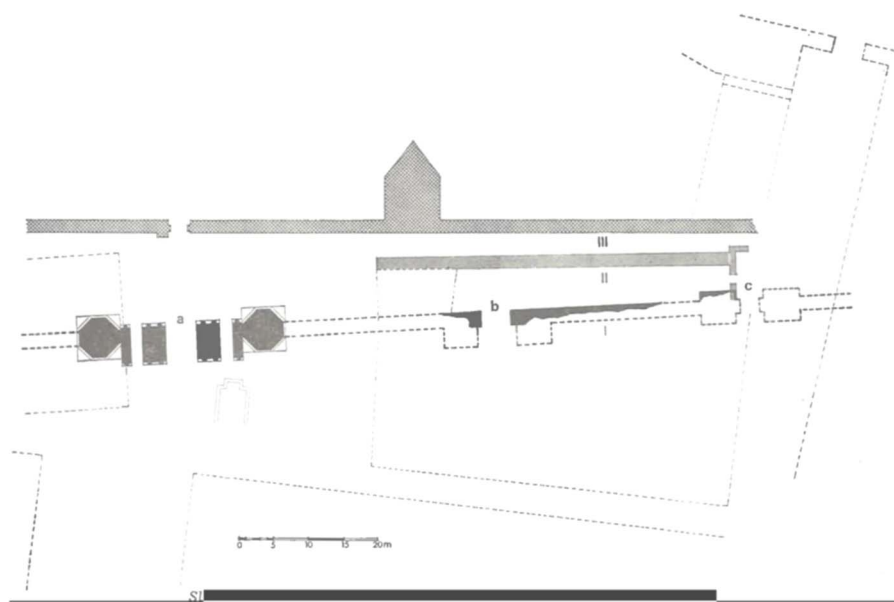
⁶⁷ N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976, 117-118.; M. SUIĆ, 1976, 234.; V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 188-189.

⁶⁸ M. SUIĆ, 1976, 235.

⁶⁹ M. SUIĆ, 1995, 137-138.

kasnije mletačka utvrda *Cittadela*, već mogla u Justinijanovom dobu nastati manja utvrda. S obzirom na ovaj položaj usmjeren prema moru i na funkciju navedenih kasnijih utvrđenja u nadziranje Zadarskog kanala, moguća ranobizantska utvrda na tom mjestu je vjerojatno vršila kontrolu pomorskog prometa u Zadarskom kanalu. Nadalje, Vežić tvrdi da su ranobizantski kastrumi podignuti na zadarskim otocima, poput onih na Vrgadi, Pašmanu i Ugljanu mogli pomoću raznih signalizacija biti u izravnoj komunikaciji s utvrdom na dominantnom položaju grada Zadra i na taj način kontrolirati čitavu unutarnju plovidbenu rutu kroz Pašmanski i Zadarski kanal.⁷⁰

Tijekom razdoblja uspostave ranobizantske vlasti na istočnom Jadranu, grad Zadar će svakako dobiti na važnosti i čak kasnije postati dalmatinska metropola. To se u literaturi djelomično smatra posljedicom činjenice što mu za razliku od drugih gradova u Dalmaciji poput Salone nisu razrušeni bedemi te je grad bio pošteđen od općih destrukcija.⁷¹ No, dodatna činjenica koju valja uzeti u obzir pri razmatranju tog pitanja jest da je Zadar tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka uspio sačuvati svoj antički ager u potpunosti, što mu je osiguralo preduvjete za gospodarski razvoj.⁷²

Slika 13. Tlocrtni raspored bedema s kopnene strane Zadra s označenim fazama razvitka: I) antički zid; II) kasnoantički zid; III) srednjovjekovni zid; a) gradska vrata sa slavolukom; b) srednja vrata; c) vrata s bočnim kulama kvadratne osnove (M. SUIĆ, 1981, 189)

⁷⁰ P. VEŽIĆ, 2005, 125.

⁷¹ N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976, 62.; V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 180.

⁷² N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976, 54, 63.; V. JOVIĆ GAZIĆ, 2011, 192.

Slika 14. Ostatci kasnoantičkih zidina s upotrebom kamenih žlijebova s akvedukte (V. JOVIĆ, GAZIĆ, 2011, 186)

3.10 Utvrda na otočiću Velikom Sikavcu

Otočić Veliki Sikavac nalazi se u Ljubačkom zaljevu uz sam otok Pag u blizini naselja Vašići te je izrazito male površine koja iznosi 0,148 km². Tijekom 2013. i 2014. godine, istražen je pod vodstvom Smiljana Gluščevića i Darje Grosman novi lokalitet na otočiću koji je dosad bio posve nepoznat u literaturi. Naime, prvi su Ivo Ostarić i Anamrija Kurilić tek 2013. godine arheološkim ostacima na otočiću obratili pažnju u znanstvenoj literaturi ukazujući na moguće postojanje ranobizantske utvrde na toj lokaciji.⁷³ Na njemu su dakle otkriveni ostatci zidova građeni s vezivnim sredstvom koji tvore relativno pravilan tlocrt s velikom površinom od otprilike 5000 m². Ti zidovi su pripadali utvrđi koja se nalazi na nadmorskoj visini od 13 m i u čijem podnožju se pruža plato s ostacima crkve. Od crkve su sačuvani tek djelomično sjeverni zid i apsida dok su ostali zidovi vidljivi tek u temeljima. Na prostoru utvrde su uočljivi i ostatci suhozidnih struktura koji se uzimaju kao ostatci recentnijih pastirskih zakloništa.⁷⁴

⁷³ A. KURILIĆ, I. OŠTARIĆ, 2013, 270-271.

⁷⁴ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 126-130.

Sama utvrda je omeđena loše očuvanim bedemom širokim 1,8 m koji oblikuje trapezoidni tlocrt s tim da je nepoznato gdje se nalazio ulaz. Bedem je građen upotrebom vezivnog sredstva, dok su uglavnom neobrađeni kameni blokovi s jednom ravnom stranom složeni u dva lica sa sredinom ispunjenom sitnim kamenjem. Utvrda je također opasana sa šest četvrtastih kula koje su smještene s vanjske strane bedema. Dvije sjeverne kule su sazidane na bedemu dok su četiri ostale izbačene izvan njega. Prema istraživačima, moguće je da to ukazuje na postojanje dviju građevinskih faza, no nije nužan zaključak s obzirom na raznolikost koncepcija ranobizantskih utvrda duž istočnojadranske obale.⁷⁵

Što se tiče unutrašnjosti utvrde, ona se može podijeliti na dva dijela, sjeverni koji je ravan i južni koji se proteže u terasama. Na sjevernom su dijelu prepoznate 23 prostorije prosječnih dimenzija 4 x 5 m koje su raspoređene u četiri veće skupine između kojih su prepoznati prolazi. Na južnom su dijelu također uočene prostorije koje se prostiru na terasama. Na središnjem su dijelu utvrde istraživači otkrili dodatne prostorije i prolaze te je prema njima moguće da se na tom prostoru nalazio nekakav trg. Zatim, prilikom iskopavanja utvrde pronađena je izuzetno mala količina pokretnih nalaza. Osim ulomaka grube keramike koje nije moguće tipološki i kronološki odrediti, pronađeni su ulomci ranobizantskih amfora koji prema istraživačima omogućuju datiranje utvrde u razdoblje Justinijanove rekonkviste.⁷⁶ Iako nije u sklopu utvrde pronađena cisterna, otkriveno je plitko jezero s morskom vodom, no istraživači prema ostacima oko njega smatraju da je u prošlosti postojao zid koji je onemogućio morskoj vodi da se prelijeva u jezero.⁷⁷ Što se tiče crkve, riječ je o jednobrodnoj manjoj građevini s polukružnom apsidom. Iskopavanjem oko crkve uočeni su uz crkvu temelji polukružnog zida koji bi mogli pripadati starijem sakralnom ili profanom objektu.⁷⁸ Sjeverno od crkve, uočljive su plitke udubine u površinskom sloju kamena. Te plitke udubine imaju zaobljene kutove i dimenzija su oko 6 x 3 m. Prema istraživačima, čini se da su unatoč raznolikosti, objekti položeni u nizovima uglavnom s orijentacijom sjever – jug. No, zasada je nemoguće interpretirati narav ovakvih struktura.⁷⁹ Slične su udubine u površinskom sloju kamena zabilježene i na lokalitetu sv. Jurja nad gradom Pagom.⁸⁰

⁷⁵ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 133-136.

⁷⁶ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 136-141.

⁷⁷ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 142.

⁷⁸ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 130-132.

⁷⁹ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 132.

⁸⁰ Ž. TOMIČIĆ, 1988/1989, 31.

Slika 15. Tlocrt utvrde na otočju Veliki Sikavac s kulama i unutrašnjim prostorima (S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 135)

Slika 16. Pogled na sjeverni dio očišćenih prostora utvrde na otočju Veliki Sikavac (S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 135)

3.11 Utvrda sv. Juraj iznad grada Paga

Prilikom arheološkog rekognosciranja na brdu iznad grada Paga, zahvaljujući Ž. Tomičiću su otkriveni krajem 1980-tih godina ostatci fortifikacijskog objekta. S tog se položaja pruža pogled nad čitavim Paškim zaljevom i nad velikim dijelom Podvelebitkog kanala što omogućuje pregled prema sjeverozapadu do otoka Raba, ali i na jug prema otoku Viru i Ugljanu. Iako je sam položaj u literaturi već bio poznat, naime svoje ime je dobio po predromaničkoj crkvi sv. Jurja koju je istraživao I. Petricioli sredinom prošlog stoljeća, postojanje utvrde do tada nije bilo zabilježeno u literaturi niti poznato lokalnom pučanstvu. Stoga se s potpunim iznenađenjem ispostavilo da je na platou koji se pruža uz crkvu sv. Jurja u višoj ili manjoj mjeri očuvan potez bedema dug čak 260 m.⁸¹

Plato na kojem se nalaze ostatci utvrđenja obilježava blagi pad prema zapadu gdje je prirodno zaštićen strmim liticama. Potez bedema ukupno omeđuje areal oko 14 000 m² zatvarajući tlocrt nepravilnog poligonalnog oblika. Bedem je građen na dva lica koja su bila ispunjena jakim vezivnim sredstvom. Njegova širina ipak ovisi o karakteristikama terena i mijenja se između 0,7 i 2 m. Nadalje, bedem je također ojačan kulama četvrtastog tlocrta koje su se naslanjale na bedem. Specifičnost predstavlja prisutnost kule poligonalnog, odnosno trokutastog tlocrta kako definira Tomičić te premda su rijetkost na istočnojadranskom priobalju i arhipelagu u Justinijanovo vrijeme javljaju se na drugim dijelovima Carstva. Potom, zapažena je prisutnost dvaju kontrafora u kojima se mogla nalaziti cisterna. Zatim, unutrašnjost utvrde raspoređena je na terasama i uključuje ostatke od desetak struktura, vjerojatno nastambi, koje zajedno sa spomenutim kulama i prolazima između njih čine urbanu strukturu kastruma. Uočljivi su i ostatci jedne veće kvadratne prostorije koja se nalazi uz istočni bedem i naslanja se na crkvicu sv. Jurja, no njezina namjena nije poznata.⁸²

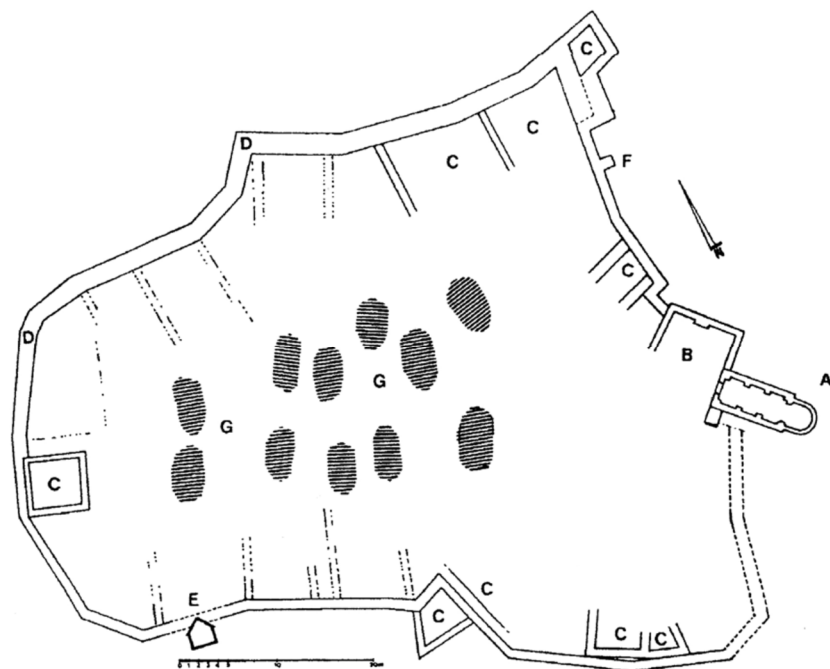
Na površinskom sloju dijela platoa gdje se protežu nastambe prikupljeni su i brojni keramički ulomci. Među njima se ističu ranobizantski ulomci amfora i lonaca kao što su zastupljeni i u drugim kasnoantičkim, odnosno ranobizantskim utvrdama. Kao što je bilo rečeno na tom lokalitetu se nalaze i ruševine crkve sv. Jurja koja stoji na istočnom i ujedno najvišem položaju platoa omeđenom potezom bedema. Riječ je o skromnim ostacima jednobrodne crkve raščlanjene

⁸¹ Ž. TOMIČIĆ, 1988/1989, 30-31.

⁸² Ž. TOMIČIĆ, 1988/1989, 31-32.

lezenama i koja je imala potkovastu apsidu. Iako je Petricioli crkvu odredio kao predromaničku, Tomičić nije isključio mogućnost da je postojao raniji sakralni objekt koji je mogao nastati istovremeno s kastrumom.⁸³

Prema Tomičiću, koncepcija same utvrde i tehnika gradnje upotrijebljena pri izgradnji bedema i njemu pripadajuće kule dokazuju kako je riječ o proizvodu ranobizantskog vojnog graditeljstva što donekle i potvrđuju nalazi ranobizantske keramike. Nadalje, smatra kako je kastrum iznad grada Paga mogao nastati u razdoblju neposredno nakon prestanka bizantsko-ostrogotskog ratovanja na ovom dijelu Jadrana sljedeći definitivnom porazu Istočnih Gota i njihovom odlasku iz Tarsatičke Liburnije 537. godine.⁸⁴ S obzirom na njegov strateški položaj, ranobizantski kastrum iznad grada Paga je u tom razdoblju funkcionirao u sklopu obrambenog sustava kontrole i zaštite pomorskog prometa koji se vodio u Podvelebitskom kanalu, ali i prema otoku Rabu ili pak Zadru Maunskim kanalom.⁸⁵

Slika 17. Tlocrt utvrde sv. Jurja iznad grada Paga (Ž. TOMIČIĆ, 2015, 110)

⁸³ Ž. TOMIČIĆ, 1988/1989, 31-32.

⁸⁴ Ž. TOMIČIĆ, 1988/1989, 31-32.; A: UGLEŠIĆ, 1990/1991, 72-75.

⁸⁵ Ž. TOMIČIĆ, 1988/1989, 31-32.;

3.12 Utvrda iznad uvale Caske na otoku Pagu

Sjeverozapadno od grada Paga, sa suprotne strane Paškog zaljeva smještena je uvala Caska iznad koje se nalazi na nadmorskoj visini od 55 m brežuljak koji također nosi toponim sv. Juraj. Taj položaj kontrolira čitav Paški zaljev i Novaljsko polje, ali pruža i pogled koji seže mnogo dalje na sjever u Podvelebitski kanal prema otoku Rabu, na zapadu prema otoku Lošinju i na jugu prema otocima Maunu, Olibu, Silbi, Istu, Molatu i Sestrunjju.⁸⁶ Osim ruševina crkvice posvećene sv. Jurju prema kojoj je brežuljak i dobio ime, uz njih se nalaze i ostatci nekoliko građevina koji su se smjestili unutar utvrđenog sklopa, čiji su ostatci perimetralnih zidova i danas djelomično očuvani. Zbog toga je na toj lokaciji iznad antičkog naselja *Cissa* odavno bilo pretpostavljeno postojanje kasnoantičke utvrde te se među istraživačima koji su pažnju posvetili lokalitetu mogu izdvojiti najprije Mijo Sabljari, pa zatim Mate Suić, Ivo Petricioli i Ante Šonje. U novije vrijeme je i Krešimir Regan ovoj utvrdi posvetio članak u kojem donosi novi tlocrt i interpretaciju cjelokupnog lokaliteta.⁸⁷

Prema prvoj skici lokaliteta koju donosi M. Sabljari, utvrdu je moguće podijeliti na gornju i na donju koja se proteže ispod sjeverozapadne padine gornje utvrde. Međutim, zbog današnjeg stanja na terenu na kojem je izrasla gusta šuma, onemogućen je uvid u donju utvrdu te su podaci danas svedeni na gornju utvrdu. Ona je dakle opasana s četiri perimetralna zida dužine oko 23 m koji tvore kvadratni tlocrt. Zidovi su građeni grubo obrađenim kamenim blokovima slaganim u pravilne redove i povezanim žbukom u kojoj su uočeni primjesi drobljenih cigli. S njihove vanjske strane su uočene i rupe za usađivanje grede koji su služile pri izgradnji zidova. Utvrda je također djelomično zaštićena zahvaljujući strmim liticama koje se pružaju s njezine jugoistočne i jugozapadne strane, dok je zbog lakšeg pristupa na sjeveroistočnoj strani perimetralni zid od jednog metra znatno širi od ostalih. Perimetralni zidovi su inače širi oko 0,5 m te su nejednako očuvani s visinom oko 2 m na jugozapadnom zidu i do 6 m na jugoistočnom zidu.⁸⁸

U unutrašnjosti utvrde se najbolje očuvala crkva sv. Jurja koja se nalazi u njezinom istočnom kutu i čiji se zidovi naslanjaju na sjeveroistočni, odnosno jugoistočni perimetralni zid. Riječ je o jednobrodnoj crkvi manjih dimenzija (9,2 x 5,4 m) s polukružnom apsidom. Crkva je bila podijeljena na dva nejednaka traveja i presvođena bačvastim svodom te se prema I. Petricioliju

⁸⁶ K. REGAN, 2002, 143.; I. GOLDSTEIN, 2003, 18.

⁸⁷ K. REGAN, 2002, 141-148.

⁸⁸ K. REGAN, 2002, 143-146.

može smatrati ranoromaničkom. No, pojedine indicije ukazuju na postojanje starijeg sakralnog zdanja. Naime, u apside je pronađen zazidan lučni prozor čiji je luk bio širi od pravokutnog otvora prozora što se smatra karakterističnim elementom ranokršćanskih crkava na širem zadarskom području.⁸⁹ Štoviše, pronađen je i ranokršćanski impost uzidan u jugoistočnom traveju. Prema tome, Petricioli je iznio pretpostavku da je današnja ranoromanička crkva bila sagrađena na mjestu gdje je prethodno bila predromanička crkva, a još prije toga ranokršćanska crkva.⁹⁰ Osim crkve, u unutrašnjosti utvrde nalaze se i ostatci građevina koje su nastale uz perimetralne zidove. Zbog loše očuvanosti zida, nije moguće ustanoviti točan broj ni dimenzije prostorija, no poznato je da je u južnom kutu unutar ostataka jedne građevine bio pronađen bizantski zlatnik. U sjevernom kutu su vidljivi tragovi još jedne građevine s tim da je vjerojatno prazan prostor u sredini utvrde predstavljao četvrtasto dvorište.⁹¹

Prvu interpretaciju ostataka utvrđenja na brežuljku sv. Jurja iznio je A. Šonje smatrajući ih vrstom utvrde akropolskog karaktera koja je nastala u 2. ili 3. stoljeću kako bi zaštitila antičko naselje *Cissa* u njezinom podnožju. Bez ikakve argumentacije, Regan predlaže da je takva utvrda morala stradati tijekom potresa u drugoj polovici 4. stoljeća, što je opovrgnuo Boris Ilakovac⁹² te da su je kasnije Istočni Goti obnovili za zaštitu novog naselja koje grade na ruševinama antičke *Cisse*. Dalje razmatrajući funkciju i kontekst nastanka opisane gornje utvrde, Regan najprije ističe njezin dominantan položaj u izvrsnom vizualnom odnosu s ranobizantskim kastrumom iznad grada Paga. Zatim, on pronalazi sličnosti u tehnici gradnje perimetralnih zidova i unutarnjih građevina između ove utvrde i drugih ranobizantskih kastruma poput onih na nedalekom Svetojanju, na otoku Žirju i na otočiću Palacolu. Potom, navodi i prisutnost sakralnog objekta u sklopu utvrđenja, doduše kasnijeg razdoblja, ali s mogućnošću ranijeg nastanka, kao što je slučaj brojnih drugih ranobizantskih kastruma. Prema njemu, sve te činjenice upućuju na zaključak da je gornja utvrda nastala tijekom 6. stoljeća kao dio obrambene mreže utvrda koje nakon završetka bizantsko-ostrogotskih ratovanja ispunjavaju ulogu učvršćivanja bizantske vlasti i nadziranja pomorskih pravca na tom dijelu istočnojadranske obale.⁹³ Unatoč Reganovim tvrdnjama, postojanje ranobizantske utvrde iz vremena Justinijanove rekonkviste na toj lokaciji ostaje prema pojedinim

⁸⁹ I. PETRICOLI, 1970, 723-724.

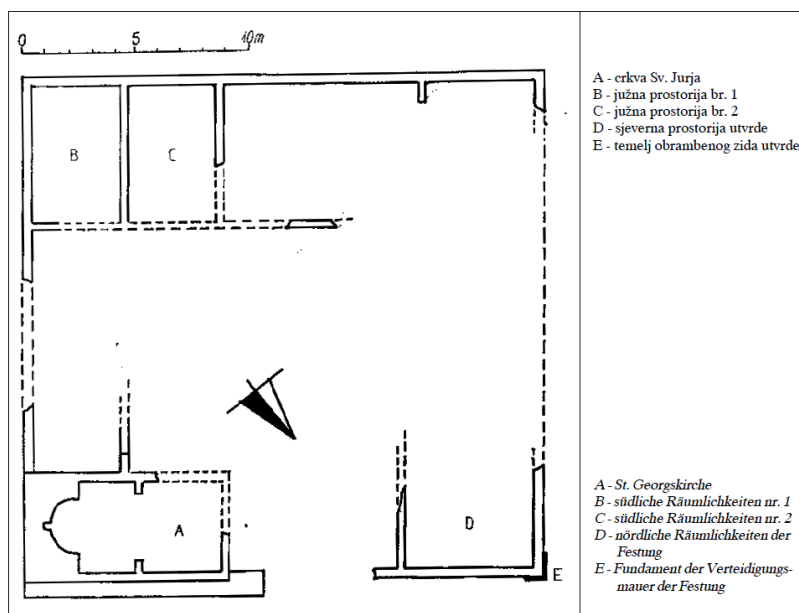
⁹⁰ K. REGAN, 2002, 145.

⁹¹ K. REGAN, 2002, 145-146.

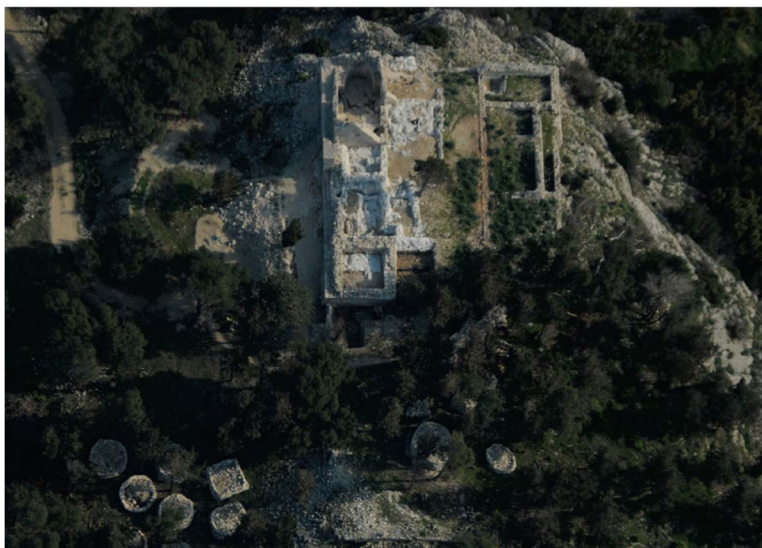
⁹² B. ILAKOVAC, 1991, 241-250.

⁹³ K. REGAN, 2002, 147-148.

autorima upitno. Naime, premda priznaje da se zaista uz crkvu mogu prepoznati ostatci nekakvog utvrđenja, Glušćević smatra da ne postoje čvrsti dokazi o tome kako bi se moglo interpretirati i kronološki smjestiti navedene ostatke.⁹⁴

Slika 18. Tlocrt utvrde sv. Jurja iznad Caske; A) crkva sv. Jurja; B) južna prostorija br. 1; C) južna prostorija br. 2; D) sjeverna prostorija utvrde; E) temelj obrambenog zida utvrde (tlocrt i opis preuzeti iz K. REGAN, 2002, 146)

Slika 19. Zračni snimak utvrde sv. Jurja iznad Caske (S. GLUŠĆEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 144)

⁹⁴ S. GLUŠĆEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 143.

3.13 Utvrda Svetojanj na otoku Pagu

Sljedeća u nizu kasnoantičkih utvrđenja na otoku Pagu jest utvrda Svetojanj, ili Sutojanj, na istoimenom poluotočiću. Ovaj se pustinjački poluotočić nalazi na sjeverozapadnom obalnom rubu otoka Paga oko 3 km od Stare Novalje te su na njegovom vrhu i južnoj padini vidljivi ostatci fortifikacijskih objekata. Lokalitet je gotovo nepristupačan kopnenim pravcem, pa se zato naprotiv može pristupiti pomorskim putem zahvaljujući prisutnosti uvale Veliki Svetojanj i Mali Svetojanj koje pružaju zaklonište isključivo od južnih vjetrova.⁹⁵ Prvi je A. Šonje na tom lokalitetu prepoznao ostatke utvrđenja koje je pripisao antičkoj utvrdi za nadzor nad tim dijelom Podvelebitskog kanala. Nakon njega se A. Škunca osvrnuo na ovaj lokalitet prepoznajući u ostacima utvrdi Justinijanovog sustava kontrole i zaštite plovidbenih pravca na tom dijelu istočnojadranske obale. Konačno, Ž. Tomičić je detaljnije analizirao ostatke utvrđenja i kasnije lokalitetu posvetio članak, no lokalitet ostaje arheološki neistražen te nije ni arhitektonski i geodetski snimljen.⁹⁶

Dakle, riječ je o utvrdi poligonalnog tlocrta koja je u svojoj koncepciji izrazito prilagođena prirodnoj konfiguraciji terena. Utvrda je s njezine južne kopnene strane zaštićena potezom bedema širokim 2 m koji zatvara poluotočić na njegovom najužem dijelu. Na tom dijelu, također je uočena prisutnost velikog kamena koji se ispred bedema pruža u ravnoj liniji. Prema Tomičiću, vjerojatno je riječ o prezidu, odnosno protehizmi koji je imao ulogu pojačati obranu na slabijoj strani utvrde. Nadalje, na južnoj strani bedema također je zapažen kontrafor koji pojačava obranu s te strane poluotočića. Zatim, sudeći po ostacima na zapadnoj strani nalazio se veliki višekatni objekt koji je Tomičić okarakterizirao kao obrambeni.⁹⁷

Međutim, specifičnost ove utvrde svakako jest njezina unutarnja organizacija koju Tomičić opisuje kao zbijenu arhitektonsku jezgru. Ona se razvila uglavnom uz liticu oko vrha poluotočića, točnije na njegovoj južnoj padini, kako bi pružala minimalnu zaštitu od jakih vjetrova te je vidljivo kako su se objekti rasporedili na terasama i zbijali oko pećine koja se nalazila u središtu jezgre. Uz unutrašnju stranu bedema vidljivi su ostatci četvrtastih prostorija očuvanih u temeljima koje su se naslanjali na bedem i koje se smatraju nastambama. Na južnoj strani se unutar utvrde također nalazio pravokutni objekt koji je vjerojatno služio kao cisterna.⁹⁸

⁹⁵ Ž. TOMIČIĆ, 1996, 291-292.

⁹⁶ Ž. TOMIČIĆ, 1996, 293-295.

⁹⁷ Ž. TOMIČIĆ, 1996, 296.

⁹⁸ Ž. TOMIČIĆ, 1996, 295-296.

Nadalje, između ostataka objekata primijećen je mali strmi prolaz, tj. putić sa stepenicama uklesanim u stijenu koji vodi do vrha utvrde, odnosno poluotočića. Na vrhu koji je poravan, uočeni su u temeljima tragovi manjeg objekta pravokutnog tlocrta koji pokazuje orijentaciju u smjeru istok-zapad.⁹⁹ S obzirom na položaj i strogu orijentaciju zdanja, ovaj se objekt može smatrati crkvicom na čiju prisutnost ukazuje samo ime poluotočića. Doista, prema Josipu Kunkeri, moguće je sudeći po hagonimu Svetojanj otkriti titulara crkvice na vrhu utvrde. Naime, on pretpostavlja da su Slaveni, odnosno Hrvati, nakon dolaska na otok Pag pretvorili, tj. slavenizirali ime *Sancta Agnes* u *Svetojanj*, pa se prema tome može zaključiti da je crkvice bila posvećena sv. Agnezi.¹⁰⁰

Pri tumačenju oko datiranja ove utvrde, Tomičić ističe tehniku zidanja cisterne u obliku riblje kosti koja je tipična za razdoblje kasne antike. Zatim, iako nisu provedena arheološka istraživanja, prilikom obilaska lokaliteta, prikupljen je manji broj keramičkih ulomaka koje Tomičić svrstava u keramiku istočnomediteranskog obilježja. Prema tome, Tomičić datira izgradnju utvrde u sredinu 6. stoljeća i dalje veže njezin nastanak uz Justinijanovu rekonkvistu i ratovanja s Istočnim Gotima. Naime, ostatci više kvadratnih objekata, vjerojatno nastambi i jedne veće cisterne za vodu nameću zaključak da je utvrda bila koncipirana za dulji boravak ljudi, odnosno vojne posade. S obzirom na njezin položaj u odnosu s ranobizantskim utverdama u Podvelebitskom podgorju, naročito s nasuprot smještenom Gradinom u Prizni, Tomičić zaključuje da je kastrum u Svetojanju pripadao horizontu ranobizantskog vojnog graditeljstva koji je kontrolirao pomorske pravce duž istočnojadranske obale i u ovom slučaju ulaz u Podvelebitski kanal.¹⁰¹ Dodatna uloga ovoga kastruma sastojala se u zaštiti pomorskog pristupa prema naseljima koji su se tijekom razdoblja kasne antike razvili oko *Cisse* i *Navalie*. Prema Tomičiću, kastrum u Svetojanju mogao je svoju ulogu zadržati do doba Maurikije, odnosno do početka 7. stoljeća nakon kojeg se postupno gasi gospodarski život, što smatra posljedicom spuštanja slavenskih zajednica u zaobalje i priobalje istočnog Jadrana.¹⁰² Konačno, osvrnuvši se na ovaj kastrum, S. Gluščević, sudeći po tehnici zidanja

⁹⁹ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 144-145.; Ž. TOMIČIĆ, 1996, 296.

¹⁰⁰ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 145.; Ž. TOMIČIĆ, 1996, 302.

¹⁰¹ Ž. TOMIČIĆ, 1996, 296-301.

¹⁰² Ž. TOMIČIĆ, 1996, 301-302.

cisterne kao i po položaju te općoj koncepciji utvrde, podupire Tomičićeva razmatranja i smatra da je opravdano datirati njezinu izgradnju u sredini 6. stoljeća.¹⁰³

Slika 20. Zračni snimak utvrde na poluotočiću Svetojanju na otoku Pagu (S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 145)

3.14 Kastrum na rtu Gradina iznad Modrič Drage

Prelazeći natrag na priobalje, na samom jugoistočnom kraju Podvelebitskog kanala utvrđeno je postanje objekta fortifikacijskog karaktera koji se smješta na rtu Gradina iznad uvale Modrič na položaju prapovijesne gradine. Naime, pregledom lokaliteta koji je Ž. Tomičić provodio 1990. godine, uočeni su dijelovi bedema širine oko 2 m i koji su na pojedinim mjestima očuvani u visini od 1,5 do 2,5 m. Bedemi su građeni od obrađenih kamenih blokova postavljenih na dva lica koja su bila ispunjena manjim kamenjem i jakim vezivnim sredstvom te tvore utvrdu nepravilnog pravokutnog, tj. trapezoidnog tlocrta s velikim dimenzijama. Naime, južni i sjeverni bedemi se protežu u dužini od oko 160 m i zatvaraju ih sa svake strane potezi dužine 105 m i 70 m. Obrambeni zidovi su također ojačani s pet izbačenih kula kvadratnog tlocrta dimenzija otprilike 6 x 6 m i koje se smještaju u uglovima i po sredini perimetralnih zidova utvrde. Unutar perimetralnih zidova, uočeni su ostatci zidova nekoliko građevina. S vanjske strane jugoistočnog dijela bedema, vidljiv

¹⁰³ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 143-144.

je objekt kružnog tlocrta s kružnim otvorom u sredini koji je vjerojatno služio kao bunar ili cisterna.¹⁰⁴

Pokušavajući objasniti značaj ove utvrde, Tomičić ističe njezinu izuzetno stratešku lokaciju na rtu Gradina. Doista, s tog je položaja omogućen potpuni nadzor nad zapadnim morskim ulazom u Novsko ždrilo koji predstavlja važan prolaz s kojeg se pristupa Novigradskom i dalje Karinskom moru. Štoviše, ova utvrda također brani kopneni pravac koji vodi prema obližnjem antičkom municipiju *Argyruntum*, ali i pristup prema gorskim prolazima kroz Velebit. S obzirom na tehniku gradnje bedema, na opću koncepciju utvrde, ali i posebno na sami položaj koji je usmjeren prema moru, Tomičić zaključuje kako bi se ova utvrda trebala smatrati dijelom kasnoantičkog, odnosno ranobizantskog vojnog graditeljstva na istočnojadranskom priobalju čiji je sustav zaštitio plovidbenu rutu kroz Podvelebitski kanal.¹⁰⁵ Zanimljiva je činjenica da se unatoč podatku u Kozmografiji Ravenskog anonimna iz 7. ili 8. stoljeća koji spominje *civitas Argerunto*, nije dokazano postojanje kasnoantičkog središta na položaju antičkog municipija *Argyruntum*. Zbog tog razloga, prema M. Dulbonić, taj bi se spomen, sudeći po velikim dimenzijama kastruma, zapravo mogao odnositi na kastrum iznad Modrič Drage.¹⁰⁶

Slika 21. Zračni snimak kastruma na rtu Gradina iznad Modrič Drage (S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 148)

¹⁰⁴ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 141-142.; M. DULBONIĆ, 2007, 38-39.

¹⁰⁵ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 141-142.; R. JURIĆ, 2017, 135-136.

¹⁰⁶ M. DULBONIĆ, 2007, 41.

3.15 Kastrum na položaju sv. Trojice kod Tribnja – Šibuljine

Oko 15 km sjeverozapadno od utvrde nad uvalom Modrič, i također u blizini Starigrada-Paklenice, tj. antičkog municipija *Argyruntum*, otkriveni su tijekom 1980-tih godina ostatci utvrđenja na položaju sv. Trojice blizu naselja Tribnja-Šibuljine. Već su M. Domijan i Z. Gunjača upozorili na moguću prisutnost kasnoantičke utvrde na tom položaju, međutim prvi je Ante Glavičić terenskim obilaskom uočio ostatke koji su pripadali ranobizantskom kastrumu. Naime, na ovom višeslojnom lokalitetu, on je utvrdio kontinuitet naseljavanja od kasnobrončanog doba pa sve do konca 6. stoljeća, odnosno do ranobizantskog razdoblja koje čini najmlađi horizont utvrđenja.¹⁰⁷

Utvrdna je građena podno dvojnih prapovijesnih naselja Velika i Mala Gradina na padini koja je organizirana u terasama. U cijelosti je omeđena potezom bedema koji tvori pravokutni tlocrt približno 170 x 130 m i zauzima ukupnu površinu od otprilike 15 000 m². Sa sjeveroistočne strane, proteže se sekcija bedema koja se očuvala u duljini od 120 m. Bedem je bio građen od manjeg obrađenog kamena vezanog grubom žbukom te je bio širok 0,8 m i mogao je prema Glavičiću biti visok od 6 do 8 m.¹⁰⁸ Međutim, prilikom nezakonite izgradnje makadamske ceste na ulazu na plato podno prapovijesne gradine, srušen je sjeverni bedem, no na drugim dijelovima ostaje očuvan u visini od nekoliko metara.¹⁰⁹ Prema građevinskim ostacima koji su danas očuvani tek u temeljima, bedemi su bili pojačani s izbačenim kulama kvadratnog tlocrta, od kojih su četiri vidljive na gore spomenutom sjeveroistočnom potezu bedema.

U unutrašnjosti utvrde, zapaženi su ostatci zidova koji su mogli pripadati nastambama ili gospodarskim objektima, pa prema tome, Glavičić lokalitet naziva utvrđenim naseljem.¹¹⁰ U sredini tog utvrđenog naselja se također nalazi crkvice sv. Trojice koja danas služi kao grobišna kapelica i koja je današnji izgled dobila adaptiranjem starijeg sakralnog objekta. Riječ je o jednobrodnoj crkvi koja je prema A. Uglešiću ranokršćanskog porijekla s obzirom na tehniku zidanja, unutrašnji izgled apside i osobito njezin trijumfalni luk gljivastog oblika.¹¹¹

Prema pokretnim nalazima Glavičić ovo utvrđeno naselje pripisuje rimskom, a vjerojatno i bizantskom vremenu mada zasad nisu pronađeni ulomci kasnoantičke, odnosno ranobizantske

¹⁰⁷ A. GLAVIČIĆ, 1984, 16-17.; Ž. TOMIČIĆ, 1990, 142.

¹⁰⁸ A. GLAVIČIĆ, 1984, 16-20.; Ž. TOMIČIĆ, 1990, 142-143.; M. DULBONIĆ, 2007, 39-40.

¹⁰⁹ A. TONC, 2010, 121.; M. DULBONIĆ, 2007, 40.

¹¹⁰ A. GLAVIČIĆ, 1984, 19-21.; Ž. TOMIČIĆ, 1990, 142-143.; M. DULBONIĆ, 2007, 39-40.

¹¹¹ A. UGLEŠIĆ, 2002, 50-52.

keramike.¹¹² Prema R. Juriću, ovaj kastrum je vjerojatno služio kao *refugium* ili kako smatra M. Dulbonić, mogao je tijekom kasne antike uslijed nestanka municipija *Argyruntum* kao gradinski položaj ponovno dobiti na važnosti. S obzirom na njegovu veličinu moguće je da upravo predstavlja *civitas Argerunto* koji spominje Ravenski anonim u svojoj *Kozmografiji*.¹¹³ Tomičić dodatno ističe važnost ovog položaja koji se nalazi u odličnom vizualnom odnosu s utvrdom iznad Modrič Drage i pretpostavljenom ranobizantskom utvrdom na rtu Ljubljani iznad Ljubačkog zaljeva. Stoga zaključuje da je utvrđeno naselje tijekom 6. stoljeća zapravo predstavljalo ranobizantski kastrum koji je štitiio zaleđe kasnoantičkog *Argyruntum*, ali koji se uklopio i zajedno s drugim ranobizantskim kastrumima na otoku Pagu i na Velebitskom podgorju u složeni sustav nadziranja i zaštite plovidbe ovim dijelom istočnojadranske obale.¹¹⁴

Prema Gluščeviću, ranobizantske utvrde na otoku Pagu zajedno s nasuprot smještenim utverdama u Podgorju Velebita i pretpostavljenom utvrdom na rtu Ljubljani nastale su tijekom Justinijanove vladavine i ukazuju na to da se na tom dijelu podvelebitskog kanala nasuprot otoka Paga u tom razdoblju morao odvijati priličan pomorski promet.¹¹⁵ Međutim, Tomičić smatra da nisu ranobizantski kastrumi u Podgorju Velebita nastali samo kao dio ranobizantskog sustava nadziranja i zaštite plovidbe, već da su mogli biti uspostavljeni kao dio defenzivnog sustava usmjerenog prema obrani unutrašnjosti teritorija u kontekstu slavenskih migracija tijekom 6. i 7. stoljeća. Čak predlaže da je drugi pojas tog sustava mogao činiti niz ranobizantskih utvrda na otoku Pagu¹¹⁶

¹¹² A. GLAVIČIĆ, 1984, 20-21.; M. DULBONIĆ, 2007, 40.

¹¹³ M. DULBONIĆ, 2007, 15, 41.; R. JURIĆ, 2017, 134.

¹¹⁴ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 142-147.

¹¹⁵ S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 145-147.

¹¹⁶ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 146-147.

Slika 22. Zračni snimak kastruma na položaju sv. Trojice kod Tribnja – Šibuljine (S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 148)

4. Ranobizantski kastrumi u sjevernodalmatinskom zaobalju

4.1 *Varvaria*

Usmjerivši se na sjevernodalmatinsko zaobalje, prvi lokalitet kojem treba pridati pozornost jest *Varvaria* koja se nalazila na istočnom rubu Ravnih Kotara na spoju s krševitim krajem Bukovice. Točnije, antička *Varvaria* smjestila se na Bribirskoj Glavici, oko 14 km od Skradina prema zaleđu. To je uzvisina 300 m nadmorske visine i 150 m apsolutne visine s koje je moguće nadgledati prostore do Zadra s većim dijelom akvatorija oko Zadra i Šibenika te na sjeverozapadu do Velebita i u unutrašnjosti do Dinare i Promine.¹¹⁷ Na Bribirskoj glavici se zapravo nalazi višeslojni arheološki lokalitet na kojem su ustanovljeni slojevi od eneolitika pa sve do razdoblja nakon Tursko-mletačkih ratova. Svoj urbanistički razvoj *Varvaria* započinje već u predrimsko doba, odnosno tijekom željeznog doba kada nastaju prve obrambene strukture koje čine suhozidni bedemi na pojedinim mjestima Glavice. Međutim, prema M. Suiću, koji je od 1965. godine u više navrata

¹¹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2015, 3.

istraživao antičke bedeme *Varvarije*, prve fortifikacije većih mjera podignute su sredinom 1. stoljeća pr. Kr. kada Varvarini, pripadnici liburnskog plemena s italskim pravom (*Ius italicus*), grade masivne bedeme, uglavnom u megalitskoj tehnici, koji su odredili razvoj naselja čak i do novog vijeka i napuštanja Glavice. Fortifikacije su dakle okružile čitavo naselje osim oko južne i jugozapadne strane gdje topografske karakteristike terena čine gradnju bedema nepotrebnom za obranu naselja. Antički bedemi na Bribirskoj glavici su i danas tek dijelom istraženi i pokazuju raznolikost u tehnici gradnje čemu svjedoči i prva obnova iz 2. stoljeća s tim da je izdvojeno i nekoliko faza dogradnja i obnova bedema.¹¹⁸

Najvažnija faza obnove u okviru ovog rada predstavlja niz dogradnja uočenih na istočnom i sjeveroistočnom potezu bedema koje se datiraju u kasnoantičkom razdoblju. Naime, nakon rušenja tog čitavog poteza u dužini oko 100 m, uslijedila je izgradnja niza kontrafora širine 1,5 m i dužine 2,2 m koji su bili prezidani na liniju tog bedema. Zatim, između kontrafora su bili podignuti zidovi koji su se pružali u paralelnoj liniji s bedemom i povezali kontrafore. Na taj način, bili su oblikovani i pravokutni prostori koji su bili ispunjeni zemljom i ruševnim materijalom. Tijekom kasnoantičkog razdoblja su također poduzete dogradnje na istočnom ulazu, kada se centralni i desni prolaz zatvaraju. Time se negira funkcija ulaznih vrata te su s vanjske strane bedema sjeverno od ulaza dograđene kule kvadratne osnove. Suić ističe činjenicu da su te cjelokupne dogradnje izvršene upotrebom spolija, odnosno kamenim blokovima prijašnjeg bedema, ali i ulomcima gradske arhitekture poput stupova trijema.¹¹⁹

Iz tog razloga, on smatra da je grad u to doba morao biti razrušen te također navodi da su na nekim mjestima pronađeni tragovi požara koji je zahvatio objekte na sredini Glavice i koji se proširio na bedeme. Prema tome, Suić smatra da rušenje istočnog poteza bedema valja povezati s bizantsko-ostrogotskim ratovanjima. Točnije, predlaže da se to moglo dogoditi nakon bitke kod *Scardone* kada se Istočni Goti povlače u Burnum kako navodi Prokopije te upravo zbog tog podatka Suić smatra da je *Varvaria*, na putu između *Scardone* i Burnuma, stradala. Shodno tome, Suić datira obnovu, točnije rečeno adaptaciju istočnog bedema i ulaza u razdoblje Justinijanove vladavine neposredno nakon odlaska Istočnih Gota iz Dalmacije što prema njemu potvrđuje nalaz Justinijanovog novca na Bribirskoj glavici.¹²⁰ S druge strane, prema Ruži Sekso nisu spomenute

¹¹⁸ M. SUIĆ, 1968, 221-230.; R. SEKSO, 2015, 54-58.

¹¹⁹ M. SUIĆ, 1968, 230.; M. SUIĆ, 1976, 234.; R. SEKSO, 2015, 62-64.

¹²⁰ M. SUIĆ, 1968, 230.; M. SUIĆ, 1976, 234.; R. SEKSO, 2015, 58, bilj. 19.

dogradnje nastale u jednoj fazi te se ne mogu datirati u isto razdoblje kao što je Suić tvrdio. Najprije, negiranje i adaptiranje istočnog ulaza datira u 5. ili 6. stoljeće, ali smatra da se dogradnja kontrafora ne može precizno kronološki smjestiti uglavnom zbog nedostatka nalaza koji bi potvrdili njezino datiranje. Zatim, podizanje zidova između kontrafora i popunjavanje novooblikovanih pravokutnih prostora prema njoj predstavlja kasniju intervenciju koja se može datirati tijekom Justinijanove vladavine nakon odlaska Istočnih Gota iz Dalmacije.¹²¹

Prema Ž. Tomičiću koji se nadograđuje na Suićeve tvrdnje, obnovu bedema u *Varvariji* dakle treba promatrati zajedno s obnovom gradskih bedema u *Saloni*, *Asseriji*, *Poli* i *Parentiumu* koje se i same uklapaju u izgradnju ranobizantskog obrambenog sustava koji je nastao za Justinijanove vladavine nakon završetka bizantsko-ostrogotskih ratovanja.¹²² Stoga je u okviru tog sustava *Varvaria* mogla predstavljati važan ranobizantski kastrum. Nadalje, sliku kasnoantičke, odnosno ranobizantske *Varvarije* upotpunjavaju rezultati najnovijih istraživanja međunarodnog tima koja se od 2014. godine provode na Bribirskoj Glavici u sklopu međunarodnog arheološkog projekta *Varvaria / Breberium / Bribir* u kojemu osim hrvatskih muzeja sudjeluju i Macquarie University iz Sydneya te Det teologiske Menighetsfakultet iz Osla. Naime, istraživanja su pokazala da višekonhna crkva čiji su ostaci vidljivi ispod današnje crkve sv. Joakima i Ane i za koju se dugo smatralo da je ranosrednjovjekovna zapravo predstavlja ranokršćansku osmerokonhnu crkvu.¹²³ Prema radiokarbonskim analizama, izgradnja ove rotunde može se smjestiti između sredine 3. stoljeća i sredine 6. stoljeća. No prema istraživačima, izgradnja bi se mogla točnije datirati na kraj 5. stoljeća s tim da je mogla biti obnovljena između sredine 6. i početka ili prve polovine 7. stoljeća.¹²⁴ Nadalje, uz rotundu se nalazila kasnoantička grobnica na svod, odnosno *memoria* koja je s rotundom predstavljala jedinstveni građevinski kompleks. Unutar grobne komore memorije pronađena je kamena golubica koja je mogla stajati kao akroterij na krovu grobnice i koja bi prema stilskim karakteristikama mogla pripadati Justinijanovom dobu.¹²⁵ Zanimljivo je spomenuti da sredinom 6. stoljeća, uređenjem prostora između rotunde i memorije nastaje cisterna koja se sudeći po pokretnim nalazima koristila do kraja 7. stoljeća.¹²⁶ Konačno, važno je

¹²¹ R. SEKSO, 2015, 58, 63-64.

¹²² Ž. TOMIČIĆ, 2011, 367.

¹²³ D. DŽINO et al., 2016, 1-3.

¹²⁴ D. DŽINO et al., 2016, 32-33.; D. DŽINO et al., 2018, 39-40.

¹²⁵ D. DŽINO et al., 2018, 26, 39.; A. MILOŠEVIĆ, 2015, 10-11.

¹²⁶ D. DŽINO et al., 2018, 20-26, 41.

napomenuti da su pri iskopavanjima na prostoru rotunde pronađeni i ulomci afričkih i istočnomediteranskih amfora koje se datiraju u rasponu od 5. do 7. stoljeća.¹²⁷

Slika 23. Kasnoantički kontrafori povezani zidom na sjeveroistočnom potezu bedema u *Varvariji* (R. SEKSO, 2015, 65)

4.2 *Asseria*

Razmatrajući ranobizantsku kastrizaciju u zaobalju istočnog Jadrana, važnu poziciju zauzima *Asseria* koja se nalazi u zaleđu Zadra, u neposrednoj blizini naselja Podgrađa kod Benkovca. *Asseria* svoje porijeklo vuče već u predrimsko doba kada je bila važna gradina snažne liburnske zajednice te je uslijed dugotrajnog procesa romanizacije postigla početkom 1. stoljeća status *municipiuma*.¹²⁸ Na lokalitetu su provedena istraživanja počevši od iskopavanja koja je vodio Arheološki institut iz Beča već krajem 19. stoljeća i koja su uglavnom bila usmjerena prema otkrivanju antičke urbane organizacije naselja. Međutim, nakon toga nisu se provodila nikakva iskopavanja do ponovnog pokretanja istraživanja 1998. godine koja su trajala pet godina. Usredotočivši se na razdoblje kasne antike, najveći doprinos poznavanju fortifikacijskog sadržaja *Asserije* zasigurno su dala istraživanja koja je vodio Ivo Fadić 2001. i 2002. godine.¹²⁹

¹²⁷ D. DŽINO et al., 2016, 17.; D. DŽINO et al., 2018, 23-24.

¹²⁸ M. SUIĆ, 1976, 19, 36.

¹²⁹ I. FADIĆ, 2003, 7-22.

Naime, 2001. godine otkrivena je konstrukcija pravokutnog tlocrta koja je bila naknado dozidana, odnosno naslonjena na zapadnom potezu antičkog bedema koji prema Fadiću potječe iz sredine 1. stoljeća pr. Kr. Riječ je prema istraživaču o kasnoantičkoj kuli koju datira na kraj ili početak 6. stoljeća. Nadalje, prilikom iskopavanja na istom zapadnom potezu ranorimskog bedema, otkriveni su oko 5 m od njega ostatci masivnog predzida, odnosno proteihizme kojeg Fadić datira na kraj 6. stoljeća. Nastavkom istraživanja tijekom 2002. godine, pronađen je na sjevernom potezu ranorimskih bedema niz kontrafora građenih pomoću mnogobrojnih spolija. Ova činjenica uz otkriće grobnice na svod ispod jednog kontrafora potvrđuje kako je riječ o kasnoantičkoj dogradnji koju Fadić smješta na kraj 6. ili početak 7. stoljeća.¹³⁰

Uz to, istraživanja u *Asseriji* također su bila usmjerena prema razjašnjenju pitanja sakralnog sadržaja kasnoantičke *Asserije*. Doista, arheološka iskopavanja provedena unutar crkve sv. Duha otkrila su tloris ranokršćanske crkve na položaju antičkog foruma.¹³¹ Zatim, prema Fadiću, otkriće prethodno spomenute grobnice na svod koju smatra dijelom groblja upućuje na dodatno postojanje ranokršćanske grobišne crkve. Sudeći po pojedinim nalazima u štiti s vanjske strane sjevernog bedema i po samoj tehnici gradnje, grobnicu na svod datira na kraj 5. ili početak 6. stoljeća. Smatra da su u tom slučaju kontrafori mogli biti izgrađeni krajem 6. ili početkom 7. stoljeća.¹³² Sliku kasnoantičke *Asserije* dodatno upotpunjuje inventar nalaza iz grobova uz vanjsku stranu bedema pored istočnog novog ulaza koji uostalom uključuje nakit koji se datira u 6. i djelomično u 7. stoljeće. Među tim nalazima posebno se ističe fibula s povijenom nogom čija je pojava učestala u urbanim središtima, utverdama i u grobljima s prostora uz donji tok Dunava izloženih bizantskom utjecaju. U literaturi se takve fibule pripisuju starosjedilačkom romaniziranom stanovništvu i vežu se uz Justinijanovo, ali i postjustinijanovo doba kada se u pojedinim područjima fibule takvog tipa ostaju u upotrebi i nakon 600. godine.¹³³

Prema Tomičiću, raširena upotreba spolija koja karakterizira prethodno spomenute gradnje kula, proteihizme i kontrafora ukazuje na činjenicu da se u određenom razdoblju, uoči velike opasnosti, ojačao obrambeni sadržaj *Asserije*.¹³⁴ Tomičić također tvrdi da je *Asseria* mogla biti već važan

¹³⁰ I. FADIĆ, 2001, 79.; I. FADIĆ, 2003, 16-22.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 358-361.

¹³¹ I. FADIĆ, 2003, 11.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 381.

¹³² I. FADIĆ, 2003, 19-22.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 382-383.

¹³³ I. FADIĆ, 2003, 16.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 383-384.

¹³⁴ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 366, 380.

punkt složenog sustava obrane provincije Dalmacije tijekom ranijeg antičkog razdoblja te osobito tijekom razdoblja istočnogotske vlasti nad tim prostorima od 493. do 537. godine.¹³⁵ Međutim, dalje tvrdi da je tek nakon prestanka bizantsko-ostrogotskog ratovanja u sjevernoj Dalmaciji došlo do izrazite potrebe za ubrzanim pojačanjem obrambenih struktura koji su njima prethodno Istočni Goti raspolagali.¹³⁶ Kao što je bilo predstavljeno kroz ovaj rad, to se prvenstveno odrazilo na istočnojadranski arhipelag i priobalje gdje se razvija složen sustav kontrole i zaštite plovidbenih ruta. No, Tomičić smatra kako je ovaj proces izgradnje novih i obnove postojećih kastruma, tj. kastrizacije, zahvatio i naselja u zaobalju koja su osiguravala kopneni cestovni promet. Važno je napomenuti da su kastrumi koji su se u to doba nalazili u istočnojadranskom zaobalju uglavnom razvili iz kasnoantičkih utvrda iz 4. ili 5. stoljeća te su morali štiti Salonu i *Scardonu* i napose *Iader*.¹³⁷

U tom smislu, ojačanje fortifikacija *Asserije*, koja se nalazila uz važnu antičku kopnenu prometnicu koja je prolazila u dolini podno naselja i spajala unutrašnjost provincije Dalmacije s *Iaderom*, predstavlja izvanredni primjer takvih promjena u obrambenom sustavu.¹³⁸ Dakle, prema Tomičiću se od barem 538. godine, pa kroz Justinijanovo doba i čitavo 6. stoljeće *Asseria* preoblikuje u ranobizantski kastrum. O tome prvenstveno svjedoči izgradnja kule, proteihizme i kontrafora, ali i postojanje ranokršćanskog sakralnog objekta u središtu kastruma s ostacima groblja uključujući grobne nalaze iz 6. i 7. stoljeća te grobišna crkva datirana u 5. ili 6. stoljeće izvan sjeverozapadnog dijela bedema. *Asseria* je na taj način prema Tomičiću bila uklopljena u onodobni obrambeni sustav Dalmacije sa središtem u Saloni.¹³⁹ Važan je i podatak Ravenskog Kozmografa koji među gradovima na istočnojadranskom području, tj. *civitates*, spominje *Asseriju* pod imenom *Seriem* uz druge *civitates* koji su se nalazili na istoj kopnenoj prometnici i koji su očigledno očuvali kontinuitet života na prijelazu 7. u 8. stoljeće.¹⁴⁰ Tomičić smatra da su te *civitates* kao postaje imale ulogu zaštiti starosjedilačko romanizirano stanovništvo i da je stoga *civitas Seriem* morao u to doba držati i ulogu *refugioma*. U tom pogledu, zanimljivo je spomenuti da je ovaj autor također

¹³⁵ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 367.

¹³⁶ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 369, 380.

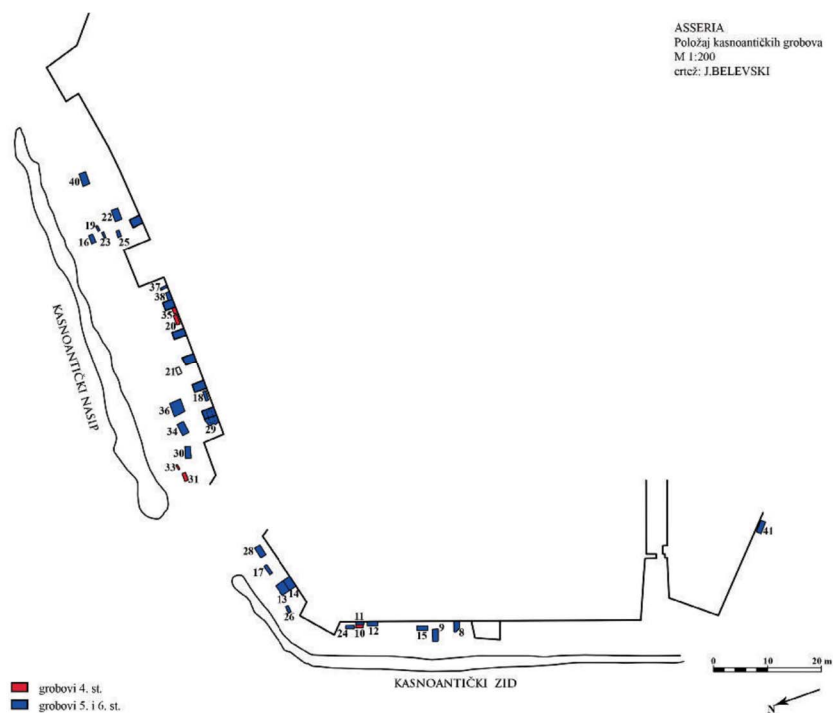
¹³⁷ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 369.

¹³⁸ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 354, 361.

¹³⁹ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 391.

¹⁴⁰ S. ČAČE, 2003, 16-17.

prepostavio postojanje podgrađa u *Asseriji* na čije sjećanje bi moglo se odnositi današnje ime sela Podgrađe podno *Asserje*.¹⁴¹

Slika 24. Tlocrt kasnoantičke *Asserije* tijekom 6. stoljeća s položajem protehizme i označenim grobovima (Ž. TOMIČIĆ, 2010, 374)

Slika 25. Pogled na sjeverni kasnorepublikanski bedem *Asserije* s kasnoantičkim kontraforima (Ž. TOMIČIĆ, 2010, 374)

¹⁴¹ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 388-291.

4.3 Čuker

Prelazeći dublje u zaleđe sjeverne Dalmacije, pruža se krševiti kraj Bukovice u čijem se sjeveroistočnom dijelu nalazi selo Mokro Polje koje zapravo predstavlja plodnu udolinu presječenu na svom zapadnom rubu rijekom Zrmanjom. U razdoblju između dva rata, Lujo Marun je u suradnji s Mihovilom Abramićem angažirao danskog arheologa Ejnara Dyggvea kako bi se istražilo nekoliko lokaliteta u Mokrom Polju među kojima i lokalitet Čuker. Danas, većina spoznaja o tom lokalitetu potječe iz članka Vedrane Delonge koja je na temelju vrlo oskudnih sačuvanih podataka iz dokumentacije i crteža E. Dyggvea pokušala rasvijetliti rezultate poduzetih međuratnih arheoloških zahvata u Mokrom Polju. Prilikom tih istraživanja, istraženi su bili ostatci utvrđenja na brdu Čukeru, ranokršćanska crkva u zaselku Sučevićima te u manjoj mjeri i lokalitet Crkvina i Keglevića kula. Na temelju nalaza ranokršćanskog kamenog namještaja pretpostavljeno je postojanje još jedne ranokršćanske crkve u zaselku Vagići.¹⁴²

Iznad riječnog klanca Zrmanje, s njezine lijeve strane na mjestu pretpostavljene prapovijesne gradine, nalazi se lokalitet Čuker na kojem se može naići na ostatke fortifikacijskih objekata. Dyggve je 1930. godine vodio arheološka istraživanja na pojedinim dijelovima lokaliteta i izradio njegov tlocrt zaključivši kako se radi o kasnoantičkom utvrđenju. Međutim, s obzirom na današnje stanje lokaliteta zbog izrazitog krševitog okoliša i raslinja teško je provjeriti točnost Dyggveovog tlocrta te nije moguće ni naslutiti dijelove na kojima su zaista bila provedena iskopavanja i one koje su jednostavno bile rekonstruirane na tlocrtu. Dakle, ovaj položaj je bio omeđen bedemom na istoku i prirodno zaštićen strmom liticom klanca Zrmanje te su na lokalitetu sačuvani i skromni ostatci kule. U unutrašnjosti utvrde se također nalaze ostatci nekoliko građevina koje je Dyggve interpretirao kao stambeni i gospodarski sklop.¹⁴³ Na sjeveroistočnom dijelu utvrde, pronađeni su i ostatci sakralnog objekta. Riječ je o ranokršćanskoj crkvi s polukružnom apsidom, nartekсом i dvjema simetrično postavljenim pastoforijama te se prema A. Uglešiću mogu datirati u sredinu ili drugu polovicu 6. stoljeća.¹⁴⁴

Kako ističe V. Delonga, značaj Mokrog Polja se sastoji u njegovom iznimno geostrateškom položaju u blizini Burnuma koji je tijekom antičkog razdoblja ne samo bio vojni *castrum*, ali i kasnije nakon odlaska legijskih postrojba zadržao svoju relevantnost kao prometno središte od

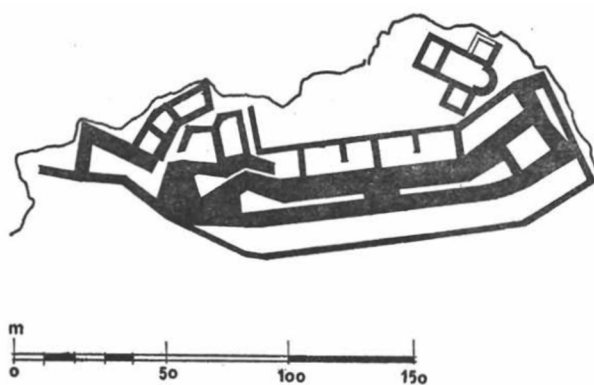
¹⁴² V. DELONGA, 1985, 259-260.; A. UGLEŠIĆ, 2006, 55-58.

¹⁴³ V. DELONGA, 1985, 277.

¹⁴⁴ A. UGLEŠIĆ, 2006, 58.

izvanredne važnosti u Provinciji Dalmaciji. Naime, Burnum zajedno s njegovom okolicom predstavlja ključno sjecište gdje se susretalo više cesta. Najprije je kroz Burnum prolazila magistralna cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* koja se protezala od *Aquileie* do *Dyrrhachiuma*, ali i cesta koja je krenula iz Salone i prelazila u Burnum i dalje preko Like i dolinom rijeke Une vodila do *Siscie*. Prema Delongi, upravo se na prostoru Mokrog polja mogao nalaziti spoj tih dvaju važnih cestovnih pravaca.¹⁴⁵

Stoga, uoči burnih vremena koja karakteriziraju kasnoantičko razdoblje, smatra da je u Mokrom polju, važnom naselju u blizini spoja dvaju magistralnih pravaca, mogao nastati ranobizantski utvrđeni kompleks s pripadajućim sakralnim objektom. Dakle, unatoč manjkavostima u istraživanju lokaliteta i izradi tlocrta, Dyggve je točno smjestio izgradnju utvrđenja u kasnoantičko razdoblje. Nadalje, Delonga smatra da je u takvim okolnostima ranobizantski kastrum na brdu Čukeru mogao nastati u 6. stoljeću za vrijeme bizantsko-ostrogotskog rata ili kasnije uoči prodora Avara i Slavena u Dalmaciju. Čuker je time bio uklopljen u ranobizantski obrambeni sustav i mogao je služiti kao povremeni *refugium* za okolno stanovništvo.¹⁴⁶ Prema A. Uglešiću, s obzirom na prisutnost crkve unutar utvrde koja predstavlja uobičajenu pojavu tog horizonta ranobizantskog graditeljstva Justinijanovog doba, nastanak čitavog kompleksa može se smjestiti u vrijeme Justinijanove vladavine. Kao dodatnu indiciju pri datiranju, zanimljivo je spomenuti i da je Dyggve za ranokršćansku crkvu u obližnjim Sučevićima koja se datira u sredinu 6. stoljeća smatrao da je nastala pod utjecajem bizantske arhitekture zbog njezine poligonalne apside.¹⁴⁷

Slika 26. Tlocrt utvrde Čuker kod Mokrog Polja prema Dyggveu (V. DELONGA, 1985, 264)

¹⁴⁵ I. BOJANOVSKI, 203-211, 230.; V. DELONGA, 263.

¹⁴⁶ V. DELONGA, 1985, 277-282.

¹⁴⁷ V. DELONGA, 1985, 264.; A. UGLEŠIĆ, 2006, 56-58.

4.4 Knin

Otpriblike 18 km jugoistočno od sela Mokro Polje nalazi se grad Knin. Po svemu sudeći, Knin, koji nije imao veliko značenje tijekom antike, već je od kasne antike počeo dobivati važnu obrambenu i prometnu ulogu prvenstveno zbog njegovog izvanredno geostrateškog položaja. Prema A. Uglešiću, to se događa upravo u razdoblju istočnogotske vlasti nad Dalmacijom kada Knin predstavlja stratešku točku između istočnogotske Dalmacije i Savije.¹⁴⁸ U prilog ovoj tezi idu i rezultati arheoloških iskopavanja s nekropole Knin – Greblje iz vremena seobe naroda koja se nalazi na sjeveroistočnom brdu Spas.¹⁴⁹ Uostalom, smatra se da se upravo na Spasu, točnije na najvišem grebenu južne polovice susjednog brda, razvilo prvotno naselje Knin. S. Gunjača čak tvrdi da je analizom današnjeg istočnog bedema na tom dijelu tvrđave pronašao najstariji sloj fortifikacija te ga pripisuje dobu narodnih vladara s tim da ostavlja mogućnost da je postojala ranija faza.¹⁵⁰

Međutim, s obzirom na to da nisu poznate takve fortifikacije iz ranog srednjeg vijeka, već da utvrđenje na takvom dominantnom i geostrateškom položaju predstavlja karakteristiku ranobizantskog graditeljstva, moglo bi se na tom položaju očekivati postojanje ranobizantskog kastruma.¹⁵¹ U tom pogledu su osobito zanimljivi rezultati istraživanja nekropole Knin – Greblje koja je morala imati pripadajuće naselje. Naime, velika većina grobova, odnosno grobnog inventara pripisuje se starosjedilačkom romaniziranom i kristijaniziranom stanovništvu uz tek pojedine nalaze koji ukazuju na znatno manju prisutnost germanskog stanovništva. Štoviše, veliki dio tog grobnog inventara predstavlja artefakte provincijalno-ranobizantskog obilježja i koje Z. Vinski datira u 6. stoljeće s težištem k njegovoj drugoj polovici.¹⁵²

¹⁴⁸ V. DELONGA, 1985, 280.; A. UGLEŠIĆ, 1990/1991, 66-67.

¹⁴⁹ Z. VINSKI, 1991, 33.

¹⁵⁰ S. GUNJAČA, 1960, 21.

¹⁵¹ Ž. RAPANIĆ, 1987, 59.; Z. BRUSIĆ, 1989, 117.

¹⁵² Z. VINSKI, 1991, 33.

Slika 27. Pogled na današnju kninsku tvrđavu (preuzeto iz stranice www.kninskimuzej.hr (12. 9. 2020.))

5. Moguće ostale ranobizantske utvrde uz istočnojadranski plovni put

Osim predstavljenih ranobizantskih kastruma, postoje brojni ostatci utvrđenja duž istočnojadranske obale za koje se u literaturi smatra da su mogli predstavljati ranobizantske kastrume i uz to čitav niz položaja na kojima su se prema autorima mogli nalaziti kasnoantički, odnosno ranobizantski kastrumi ili manje utvrde te izvidnice. Tijekom antičkog razdoblja, glavni je pomorski pravac duž istočnojadranske obale bio unutarnji, odnosno provodio se između obale i prvog reda otoka. Ako se usredotočimo na područje koje je obuhvaćeno ovim radom, plovidbeni put bi se nakon otoka Žirja vodio Pašmanskim i Zadarskim kanalom, pa preko Paga i dalje bi se nastavio prema sjeveru preko otoka Raba, Krka i Cresa do Pule.¹⁵³ S druge strane, vanjske plovidbene rute kroz istočnojadranski arhipelag mogu se prema Anđelku Badurini podijeliti na dvije varijante. Prvi je plovidbeni put po buri koji se provodi između zadnjeg i predzadnjeg niza otoka dok drugi plovidbeni put po jugu vodi između prvog i drugog niza otoka.¹⁵⁴ Čini se vjerojatnim da su

¹⁵³ Z. BRUSIĆ, 1991, 228-229.; S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 125.

¹⁵⁴ A. BADURINA, 1992, 7.

trgovački brodovi plovili sigurnijim putevima, dakle unutarnjom plovidbom gdje se nalazilo znatno više skloništa, pristaništa te su prema tome mogla i trgovati s priobalnim aglomeracijama. Naprotiv, brodovi uključeni u vojne akcije su se najvjerojatnije odlučili za najbrže puteve, odnosno za vanjsku plovidbu.¹⁵⁵

Osvrnuvši se na bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, A. Badurina ističe raširenu prisutnost toponima *Straža* i njegovih izvedenica na sjevernojadranskom arhipelagu. Na istočnojadranskom priobalju i arhipelagu od Šolte do Pule zabilježio je četrdesetak lokaliteta koji su prema svom toponimu i položaju kroz povijest služili kao straže i izvidnice u osiguravanju plovidbe duž istočnojadranske obale. Prema njemu, unatoč njihovom nepogodnom položaju za stanovanje, na svim tim lokalitetima moguće je pronaći keramičke ulomke te ostatke gomila i objekata od prapovijesti do novog vijeka, što ukazuje na njihovu zajedničku ulogu nadziranja pomorskih pravaca. Nadalje tvrdi da se ovi lokaliteti koji u svom imenu nose korijen *Straža* mogu povezati u sustav primanja i prenošenja informacija, poglavito putem svjetla i dima, s tim da lanac manjih straža prenosi informacije do Velikih straža, koji se nalaze na dominantnijim položajima, pa sve do gradova, odnosno do Zadra i Osora. Štoviše, Badurina smatra da su se i utvrde, kao izvidnice i utočišta za zaklon i opskrbu brodova duž plovidbenih ruta, vizualno uklopile u navedeni sustav prenošenja informacija preko straža nabrajajući na područje sjeverne Dalmacije Gradinu i Gustjernu na otoku Žirju, Gradinu na otoku Vrgadi, Turetu na otoku Kornatu, Sv. Mihovil na otoku Ugljanu te Stražu na otoku Istu.¹⁵⁶

Badurina također donosi popis tih lokaliteta te se na području obuhvaćenom ovim radom nalaze s juga prema sjeveru Straža na otoku Žirju (117 m), Stražišće zapadno od Gospe Srimске kod Šibenika, Stražica iznad Vrulje na Kornatu (218 m), Stražica južno od Salija na Dugom otoku (98 m), *Vela straža* iznad Žmana na Dugom otoku (215 m), Straža južno od Žmana na Dugom otoku (370 m), Stražica iznad Dragova na Dugom otoku (221 m), Straža sjeverno od Dugog Rata na Dugom otoku (39 m), Straža na južnom dijelu otoka Pašmana (180 m), Straža između Kalija i Kukljice na Ugljanu (156 m), Tvrđava Sv. *Mihovil* iznad Preka na Ugljanu (265 m), Straža iznad Lukorana na Ugljanu (140 m), Stražica na sjevernom dijelu Ugljana (69 m), Straža na južnom dijelu Iža Velog (107 m), Straža na zapadu Iža Velog (125 m), Straža na južnom dijelu Molata (86

¹⁵⁵ I. GOLDSTEIN, 1992, 48.; I. GOLDSTEIN, 2003, 10.

¹⁵⁶ A. BADURINA, 1982, 176.; A. BADURINA, 1992, 7.

m), Straža na južnom dijelu otoka Ista (175 m), Straža na Škardi (77 m), Straža na sjevernom dijelu otoka Vira (112 m) i konačno rt Straško južno od Novalje na otoku Pagu.¹⁵⁷

Osim Badurine, također je Z. Gunjača nabrojio moguće kasnoantičke utvrde čiju atribuciju treba provjeriti. Izuzevši fortifikacijski objekt koji je otkriven pri arheološkim istraživanjima na tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku i tragove kasnoantičke arhitekture u prostoru samostana sv. Kuzme i Damjana na brdu Čokovcu na otoku Pašmanu o kojima je već bilo riječ, unutar te iste skupine na području sjeverne Dalmacije promatra i ruševine na položaju Koženjak kod Sali na Dugom otoku. Zatim, u sljedeću skupinu hipotetičnih utvrda, Gunjača uključuje položaje Puntamika kod Zadra, Mirine i Banjve na otoku Olibu te Tribanj između Starigrada i Karlobaga o kojemu je bilo riječ.¹⁵⁸ Potom, u posljednju skupinu potencijalnih utvrda Gunjača nabraja zapravo lokacije koje bi prema njemu s obzirom na važnost njihovog položaja i mogućnost nadziranja plovidbe na njihovom području trebale biti uključene pri formiranju fortifikacijskog sustava s ciljem kontroliranja plovidbe istočnim Jadranom. To su na području sjeverne Dalmacije položaji Movar kod Rogoznice, Raduč na Murteru te spomenuti sv. Mihovil na otoku Ugljanu.¹⁵⁹ Konačno, Gunjača u tu skupinu svrstava i lokalitet na rtu Ljubljani iznad Ljubačkog zaljeva na kojem se nalazila srednjovjekovna utvrda poznata u 13. stoljeću pod imenom *Castrum Liube*.¹⁶⁰

Osim navedenih lokaliteta s područja sjeverne Dalmacije, postoje još ostatci mogućih kasnoantičkih utvrđenja često praćeni ranokršćanskim sakralnim objektima koji su mogli biti uklopljeni u ranobizantski sustav kontrole i zaštite pomorskog prometa. Među njima se u literaturi spominju lokaliteti u Zabraću južno od Šibenika¹⁶¹, na brdu Tradanj u donjem toku rijeke Krke, tj. na samom ulazu Prokljanskog jezera¹⁶² i u Tribunju.¹⁶³ Nastavljajući plovidbu prema sjeveru moguće je da su se nalazile postaje na otočiću Frmiću u Pašmanskome kanalu¹⁶⁴, u Tkonu na otoku Pašmanu¹⁶⁵, kod položaja Grebeno i Čuh na Dugom Otoku¹⁶⁶ te u Krmčini¹⁶⁷ i na lokalitetu Stivan

¹⁵⁷ A. BADURINA, 1992, 7.

¹⁵⁸ Z. GUNJAČA, 1986, 128.

¹⁵⁹ Z. GUNJAČA, 1986, 129.

¹⁶⁰ I. PETRICIOLI, 1983, 117-122.; Z. GUNJAČA, 1986, 129.; S. GLUŠČEVIĆ, D. GROSMAN, 2015, 146.

¹⁶¹ I. GOLDSTEIN, 1992, 47.

¹⁶² Z. GUNJAČA, 1976, 46.; Z. BRUSIĆ, 1989, 118, bilj. 15.; I. GOLDSTEIN, 1992, 47.

¹⁶³ I. GOLDSTEIN, 1992, 47.

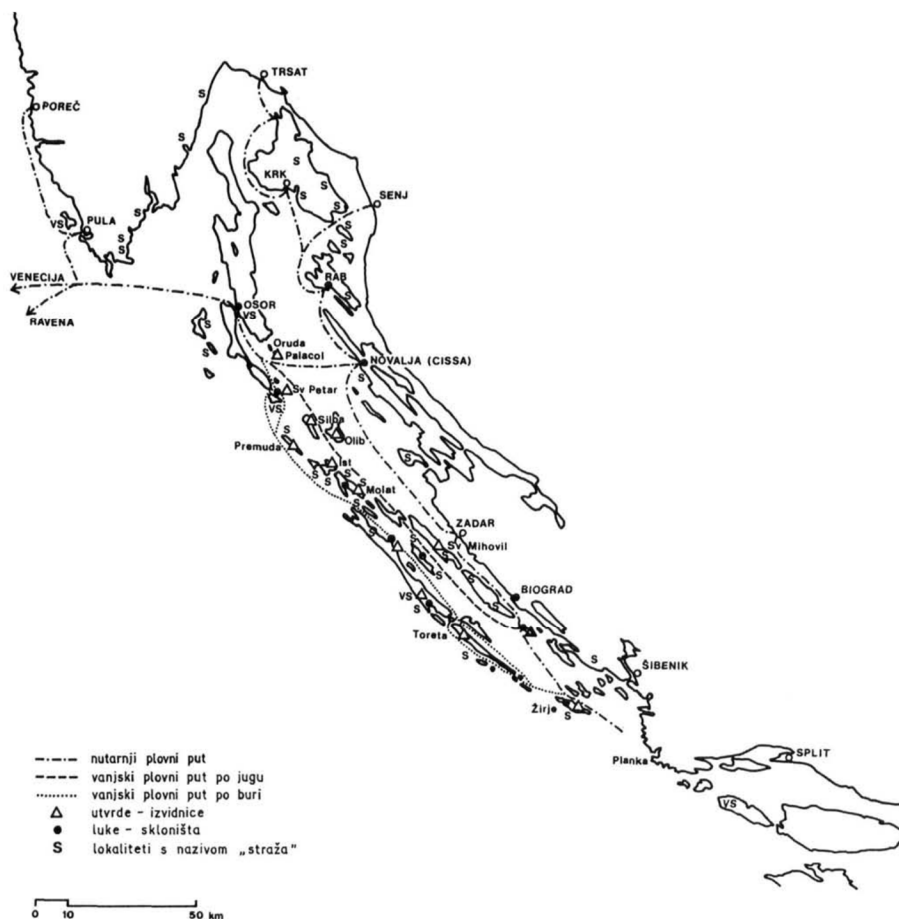
¹⁶⁴ Z. BRUSIĆ, 1991, 225-234.

¹⁶⁵ I. GOLDSTEIN, 1992, 49.

¹⁶⁶ I. GOLDSTEIN, 1992, 49.; A. UGLEŠIĆ, 2002, 110.

¹⁶⁷ Z. BRUSIĆ, 1991, 230, bilj. 21.

u Mulinama na otoku Ugljanu.¹⁶⁸ Z. Brusić također spominje kastrum na Tinju u zaleđu Biograda kao točku za kontrolu kopnene prometnice koja se pružala između pristaništa Bošane i *Asserije*.¹⁶⁹ Zatim, u literaturi je također zastupljeno mišljenje da su se mogući ostatci kasnoantičkih utvrđenja nalazili i na otocima Sestrunju, Ižu, Molatu, Silbi i Olibu¹⁷⁰ te konačno na Punti Luna na otoku Pagu.¹⁷¹ Međutim, unatoč tim tvrdnjama, važno je napomenuti da je, kao što s pravom ističe Goldstein, dvojbeno da li su sva naselja koja su se nalazila uz more imala glavnu funkciju kontrole pomorskog prometa i da li se uopće mogu smatrati postajama, odnosno utvrdama nekakvog složenog sustava.¹⁷²

Slika 28. Karta bizantskih plovnih putova i sustav straža i utvrda na sjevernom dijelu istočne obale Jadrana prema A. Badurini (A. BADURINA, 1992, 9)

¹⁶⁸ I. GOLDSTEIN, 1992, 49.

¹⁶⁹ Z. BRUSIĆ, 1991, 230.

¹⁷⁰ I. GOLDSTEIN, 1992, 50.; P. VEŽIĆ, 2005, 125, 128.

¹⁷¹ Z. BRUSIĆ, 1989, 118 bilj. 10.; I. GOLDSTEIN, 1992, 51.; H. GRAČANIN, 2015b, 496.

¹⁷² I. GOLDSTEIN, 1992, 58.

6. Razmatranja o ranobizantskim kastrumima na istočnom Jadranu

Predstavljanjem i opisivanjem ranobizantskih kastruma na području sjeverne Dalmacije, bilo je moguće uočiti kako se pojedini lokaliteti međusobno znatno razlikuju počevši od stanja njihove istraženosti. Međutim, nakon toga se nameće nekoliko pitanja, u prvom redu, mogu li se unatoč velikim razlikama u izgledu, kompoziciji i sadržaju ovih kastruma izdvojiti opće osobine i značajke koje karakteriziraju ranobizantske kastrume s područja sjeverne Dalmacije i šireg istočnog Jadrana? Prema tome, mogu li se promatrati u okviru iste cjeline ili se pak tipološki razlikuju? Zatim, na koji se način može protumačiti nastanak tog horizonta ranobizantskog graditeljstva ne samo na istočnojadranskom priobalju i arhipelagu, ali i u zaobalju, odnosno kada i zbog kojih su razloga ti kastrumi bili podignuti? I konačno, u vezi s prethodnim upitom, koja je bila točna funkcija takvih fortifikacijskih zdanja? Nažalost, definitivno rješenje na takva pitanja zasada nema, no uvidom u kontekst posebnih povijesnih zbivanja kasnoantičkog razdoblja te analizom tumačenja različitih autora o navedenim problematikama, moguće je ocrtati obrise odgovora i predložiti smjer istraživanja.

6.1 Opće karakteristike ranobizantskih kastruma i pokušaj tipološke klasifikacije

Pri razmatranju ranobizantskih kastruma, pojedini su autori pokušali definirati njihove opće karakteristike, odnosno specifičnosti koje se tiču položaja, izgleda, koncepcije, tehnike gradnje i sadržaja tih utvrđenja. Pri tom, istaknuli su određene zajedničke osobine i značajke koje su uočljive na terenu i na temelju kojih se fortifikacijski objekti mogu pripisati ranobizantskom graditeljstvu. Na primjer, prema I. Goldsteinu, ranobizantski kastrumi se mogu identificirati prema određenim uvjetima koji su morali ispuniti na terenu. Najprije, s njihovog je položaja morala biti omogućena kontrola šireg prostora od oko 10 do 15 km te istovremeno vizualna komunikacija sa sljedećom postajom u sustavu. Zatim, kastrumi su morali imati prikladnu luku, ako ne i dvije gdje jedna štiti od bure dok druga štiti od južnih vjetrova.¹⁷³ Potom, nužna je bila prisutnost plodnog polja u neposrednoj blizini kastruma kako bi se vojnoj posadi osiguravalo najvažnije potrepštine. Za ovakav zahtjev, Goldstein navodi primjere dvaju kastruma na otoku Žirju, Pustograda na otoku

¹⁷³ I. GOLDSTEIN, 2003, 12.

Pašmanu i pretpostavljenog kastruma na tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku koji su u njihovoj blizini imali plodna polja.¹⁷⁴

Međutim, prije njega je i Z. Gunjača u svom pregledu kasnoantičkih utvrda donio mnogo detaljnije karakteristike vezane za koncepciju kastruma i tehnike upotrijebljene pri njihovoj gradnji, što su kasnije drugi autori na temelju vlastitih zapažanja uglavnom poduprli. Prvotno, koncepcija kastruma izrazito je prilagođena prirodnoj konfiguraciji terena te zbog toga perimetralni zidovi često tvore nepravilne tlocrte i ne pružaju se u ravnoj liniji. Drugo, perimetralni zidovi su građeni priličnom količinom žbuke i u pravilu su ojačani asimetrično postavljenim kulama. Ti zidovi mogu biti ojačani i kontraforima što predstavlja specifičnost ranobizantskih kastruma što primjećuju i drugi autori.¹⁷⁵ Zatim, na perimetralnim zidovima često je uočena prisutnost četvrtastih otvora, odnosno rupa koje su služile za usađivanje drvenih greda, odnosno postavljanje skela pri gradnji objekta. Također je karakteristična tehnika zidanja koja na pojedinim mjestima između većih blokova upotrebljava slojeve koso položenih kamenih ploča, što se može dovesti u vezu s tehnikom *opus spicatum*. Zanimljivo je i opažanje o tome kako su kod ranobizantskih kastruma često zastupljeni i gljivasti lukovi, tj. vrata ili prozori čiji je luk širi od pravokutnog otvora tih vrata ili prozora koji su tipični za kasnoantičko razdoblje.¹⁷⁶

Nadalje, među važnim karakteristikama ranobizantskih kastruma koje se često ističu u prvom redu stoji pojava proteihizme, odnosno predzida ili udvostručenja bedema kako to naziva Gunjača, koja je zastupljena na Gradini i Gustjerni na otoku Žirju, na Vrgadi te na Svetojanju na otoku Pagu s tim da se može očekivati i drugdje. Ovaj se fortifikacijski element od 5. stoljeća počeo širiti po Carstvu i nedvojbeno predstavlja specifičnost ranobizantskog graditeljstva.¹⁷⁷ Zatim, zbog očitih razloga svi autori jednoglasno navode obaveznu prisutnost cisterne ili izvora pitke vode unutar bedema kastruma.¹⁷⁸ Potom, još jedna karakteristika koju valja naglasiti jest raširena prisutnost sakralnih objekata uz ranobizantske kastrume, što nije samo osobina ranobizantskih kastruma na širem zadarskom području već i na čitavoj istočnojadranskoj obali.¹⁷⁹ Konačno, Gunjača također

¹⁷⁴ I. GOLDSTEIN, 2003, 12-13.

¹⁷⁵ Z. BRUSIĆ, 1989, 114.; S. CIGLENEČKI, 2009, 215.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 380.

¹⁷⁶ Z. GUNJAČA, 1986, 130.; Z. BRUSIĆ, 1989, 114.

¹⁷⁷ S. CIGLENEČKI, 2009, 210, 215.

¹⁷⁸ Z. GUNJAČA, 1986, 130.; I. GOLDSTEIN, 2003, 13.; S. CIGLENEČKI, 2009, 215.

¹⁷⁹ Z. GUNJAČA, 1986, 130.; Z. BRUSIĆ, 1989, 117.; I. GOLDSTEIN, 2003, 14.; S. CIGLENEČKI, 2009, 215.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 380.

tvrdi da su u svrhu optimalne kontrole nekog područja u više slučajeva kastrumi izgrađeni u paru navodeći primjer Gradine i Gustjerne na otoku Žirju te utvrde Pustograda na Pašmanu i Gradine na Vrgadi, kojima bi se mogla pridružiti i utvrda Svetojanj s nasuprotno položenom Gradinom u Donjoj Prizni.¹⁸⁰ Povrh toga, često spomenuta specifičnost ranobizantskih kastruma sastoji se u revitaliziranju položaja prapovijesnih gradina, tj. da su ti kastrumi nerijetko nastali na teško pristupačnim gradinskim položajima.¹⁸¹

Nadalje, pri analizi bizantskih kastruma koji su se nalazili na plovidbenim rutama istočnojadranske obale, iznimno je teško ranobizantske kastrume na istočnojadranskoj obali tipološki klasificirati, djelomično zbog neistraženosti, ali i zbog već spomenute činjenice da je koncepcija kastruma izuzetno ovisila o prirodnoj konfiguraciji terena. Doista, svi kastrumi se po tlocrtu u manjoj ili većoj mjeri razlikuju. Unatoč tome, Gunjača je u pokušaju izrade tipološke klasifikacije izdvojio dvije skupine objekta. Prvoj skupini pripadaju utvrde pravokutnog tlocrta s manjim dimenzijama poput Turete na otoku Kornatu koje prema njemu valja promatrati kao stražare ili izvidnice. Drugoj pak skupini pripisuju se objekti većih dimenzija u čijem se sklopu nalazi više građevina raznih namjena, u prvom redu cisterna, ali i često sakralno zdanje. S druge strane, Goldstein razlikuje dvije kategorije s obzirom na njihov položaj. Prvoj kategoriji pripadaju bizantska uporišta s antičkim kontinuitetom koja su se nalazila neposredno uz obalu, poput Zadra, usporedivši njihov značaj s nastavkom funkcije *emporiuma*. Dapače, ovoj kategoriji pridodaje i naselja koja su nastala u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju i koji unutar svojih obrambenih zidova uključuju luku i pristaništa. Smatra da su kastrumi prve kategorije imali svrhu zaštite i održavanja lučkih instalacija. Drugoj pak kategoriji pripisuje novoizgrađene utvrde koje su se nalazile podalje od mora, tj. od 300 m do 2 km od same obale i kojima je glavna funkcija bila kontrola pomorskog prometa i zaštita brodova.¹⁸² Prema Goldsteinovom opisu, ovoj bi kategoriji pripadala većina ranobizantskih kastruma obrađenih kroz ovaj rad. Također ukazuje na zanimljive primjere kastruma koji su na otocima bili izgrađeni na niskim položajima poput utvrda na otočiću Palacolu¹⁸³ i otočiću sv. Petra kod Ilovika uz koje bi se moglo dodati novootkrivenu ranobizantsku utvrdu na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga.¹⁸⁴ Štoviše, eventualno bi bilo moguće razlikovati

¹⁸⁰ Z. GUNJAČA, 1986, 130.; Ž. TOMIČIĆ, 1990, 143-144.

¹⁸¹ Z. BRUSIĆ, 1989, 116.; Z. KARAČ, 1995, 293.; I. GOLDSTEIN, 2003, 13.

¹⁸² I. GOLDSTEIN, 1992, 58.; I. GOLDSTEIN, 2003, 13-14.

¹⁸³ A. BADURINA, 1982, 171-176.

¹⁸⁴ S. GLUŠĆEVIĆ, D. GROSMAN, 2015,

kastrume s obzirom na prisutnost, odnosno položaj sakralnog zdanja u svom sklopu, kastrume izvan utvrđenog sklopa.

6.2 Zaključna razmatranja o postojanju ranobizantskog obrambenog sustava na istočnom Jadranu

Kako bi se odgovorilo na prethodno postavljena pitanja, naročito o funkciji i vremenu nastanka tih kastruma, potrebno se detaljnije osvrnuti na razna mišljenja koja su u znanstvenoj literaturi iznijeli autori. Dakle, prvi znanstvenik koji je upozorio na ostatke ranobizantskog graditeljstva na istočnojadranskom priobalju i arhipelagu i koji ih je identificirao kao takve jest Mate Suić. Pri tom, on se prvo osvrnuo na osebujni povijesni kontekst kasnoantičkog razdoblja istaknuvši kako se od 4. stoljeća povećanom učestalošću prodora raznih barbarskih naroda s prostora panonskih nizina razvio unutar kasnoantičkog stanovništva osjećaj opće nesigurnosti. Stoga, u tom razdoblju posebno dobiva na važnost defenzivna uloga grada koji ujedno i predstavlja jedini *refugium* za okolno stanovništvo.¹⁸⁵ Shodno tom kontekstu, gradovi su doživjeli tijekom kasne antike bitne urbanističke promjene te kako Suić naglašava, od tog trenutka gradovi moraju ispuniti ulogu *civitas*a i kastruma. To se posebno očituje u obnovi gradskih bedema ili u konstrukciji bedema u naseljima koja nisu prethodno bila utvrđena. Tu opću pojavu kasne antike Suić naziva kastrizacijom.¹⁸⁶ Ističe i kako su kasnoantičke okolnosti opće nesigurnosti uzrokovale ponovno revitaliziranje gradina, odnosno visinskih naselja kao trajna naselja defenzivnog značaja shodno cjelokupnom procesu kastrizacije.¹⁸⁷ U tom razdoblju, osim gradova koji zadržavaju ulogu *refugioma*, nastao je čitav niz novih kastruma koji preuzimaju tu funkciju, ali ujedno i postaju *civitas* što će, kako tvrdi Suić, dovesti do izjednačavanja između tih posve novonastalih kastruma i tradicionalnih gradova s antičkim kontinuitetom.¹⁸⁸

Prema Suiću, ovaj proces kastrizacije došao je do naglog porasta, najprije na obali i na pojedinim otocima, nakon odlaska Istočnih Gota. Na temelju Prokopijevog djela koji opisuje bizantsko-ostrogotski rat, moguće je prema njemu pretpostaviti da su neki gradovi bili silom osvajani te da su zbog toga mogli biti žrtve rušenja ili barem oštećenja prilikom borbe između Istočnih Gota i

¹⁸⁵ M. SUIĆ, 1976, 228.

¹⁸⁶ M. SUIĆ, 1976, 235-237.

¹⁸⁷ M. SUIĆ, 1976, 249.

¹⁸⁸ M. SUIĆ, 1976, 237-241.

Bizantinaca za prevlast nad Dalmacijom. To bi se doduše moglo protumačiti kao jedan od razloga zbog kojeg se nakon gubitka Istočnih Gota i njihovog odlaska iz Dalmacije obnavljaju mnogi gradovi zajedno s njihovim obrambenim strukturama.¹⁸⁹ Ove rekonstrukcije kako ističe Suić u mnogim slučajevima nose karakter improvizacije. Jedna opća tehnika kasnoantičkih fortifikacijskih gradnja, naročito prilikom obnove bedema, svakako predstavlja raširenu upotrebu spolija te lako dostupnog i ponekad neobrađivanog građevnog materijala.¹⁹⁰

Međutim, usporedno s kastrizacijom naselja i urbanih aglomeracija, javlja se i kastrizacija teritorija.¹⁹¹ Prema Suiću, na takav zaključak upućuje upravo činjenica što se u tom kontekstu na istočnojadranskom arhipelagu pojavljuje čitav niz utvrđenja. Slično se u sjevernoj Africi razvija mreža kastruma koja bi se mogla smatrati kao limes, tj. obrambenu granicu s vojnim posadama, odnosno *limitanei*, smještenim u utvrđenim postajama. Usporedivši situaciju na istočnojadranskoj obali s onom u sjevernoj Africi, Suić je predložio da je takav sustav mogao biti organiziran uz istočnojadranski plovni put te ga je uvjetno nazvao „bizantski limes na istočnoj obali Jadrana“.¹⁹² Dakle, nakon završetka ratovanja s Istočnim Gotima, zajedno s ekonomskim oporavkom koji donosi Justinijanova rekonkvista, na istaknutim lokacijama duž plovidbenih ruta izgrađuju se manji i veći kastrumi s vojnim posadama.¹⁹³ Zanimljivo je Suićevo opažanje koji tvrdi da ne bi trebalo odvojiti fortifikacijske objekte na arhipelagu koji ispunjavaju ulogu zaštite plovidbenih ruta od onih u priobalju koji štite veće urbane aglomeracije i njihov teritorij. Drugim riječima, prema Suiću utvrđenja na istočnojadranskom arhipelagu i na priobalnom području valja smatrati kao dijelove iste cjeline koji su nastali u istom periodu, dakle nakon odlaska Istočnih Gota za vrijeme Justinijanove vladavine.¹⁹⁴ Daljnjom usporedbom sa sjevernoafričkim utverdama, Suić smatra da su i na istočnojadranskom arhipelagu mogle postojati rezervne utvrde, odnosno utvrde na izoliranim i isturenim položajima u kojima je u izvanrednim situacijama bila smještena povremena vojna posada i koje su mogle služiti kao *refugium*.¹⁹⁵

¹⁸⁹ M. SUIĆ, 1976, 232.

¹⁹⁰ M. SUIĆ, 1976, 232-234.

¹⁹¹ M. SUIĆ, 1976, 238.; M. SUIĆ, 1995, 137.

¹⁹² M. SUIĆ, 1995, 136.

¹⁹³ M. SUIĆ, 1981, 342-343.; M. SUIĆ, 1995, 137.

¹⁹⁴ M. SUIĆ, 1995, 137-138.

¹⁹⁵ M. SUIĆ, 1995, 139.

Međutim, iako se Suić zaista prvi osvrnuo na cjelokupan horizont ranobizantskog fortifikacijskog graditeljstva i uvjerljivo najviše doprinio razumijevanju te teme, zapravo nije on prvi došao do naziva limesa. Naime, ovu ukupnost kasnoantičkih „gradova, utvrđenja, skloništa i sidrišta“ kako sam opisuje, prvi je Željko Rapanić označio pod zajedničkim nazivom *limes marittimus*, tj. pomorski limes.¹⁹⁶ Rapanić ističe da se zajedno sa spuštanjem barbarskih naroda u Panonsku nizinu i njezinim postepenim zauzimanjem prestalo koristiti panonske cestovne prometnice. U tom pogledu, važna prekretnica predstavlja i pad Sirmija kao glavno raskrižje prometnih komunikacija u Panoniji, koji je povrh toga spajao Istok sa Zapadom. Glavna posljedica tih zbivanja za Istočno Rimsko Carstvo je dakle bila gubitak trgovanja ovim kopnenim prometnicama. To je uzrokovalo ojačanje značaja pomorskih pravaca koji su povezivali Carigrad i druge istočne dijelove Carstva sa Zapadom, naročito s lukama sjeverne Italije odakle se nastavljalo kopnenim putem na italjskim i prialpskim prostorima.¹⁹⁷ Upravo se ta ključna plovidbena ruta nalazila na istočnojadranskoj obali na kojoj carska vlast poduzima na važnim položajima te pomorske magistrale izgradnju kaštela i postaja u svrhu osiguranja plovidbe i opskrbljivanja brodova. Prema njemu, te novonastale postaje zajedno s dalmatinskim gradovima su u tom dobu predstavljale regulirani i uređeni sustav plovidbe koji iz tog razloga zaslužuje naziv pomorskog limesa.¹⁹⁸

S druge strane, pokušavajući objasniti nastanak cjelokupnog sustava utvrda i straža duž bizantskog plovnog puta, A. Badurina ukazuje na to da se spomenute utvrde mogu prema tehnici gradnje datirati u 6. i 7. stoljeće. Ističe da to zapravo odgovara razdoblju kada Bizant raspolaže gotovo čitavim Mediteranskim priobaljem i vlada nad čitavim Balkanskim poluotokom koji se upravo nalazi između dva glavna središta bizantske moći koji su Carigrad i Ravenna.¹⁹⁹ No, kako je malo prije rečeno, već su početkom druge polovice 6. stoljeća kao posljedica prodora barbarskih naroda, prvenstveno Slavena i Anta, prekinute kopnene komunikacije između Carigrada i sjeverne Italije koji su prolazili kroz Balkanski poluotok. Zbog tog je razloga Bizant bio sveden na pomorske komunikacije s tim dijelovima Carstva. Međutim, Badurina je mišljenja da su u tom kontekstu čak i već postojeće plovidbene rute duž istočnojadranske obale s gradovima kao glavnim utočištima za opskrbljivanje počele biti ugrožene zbog provala barbara. Stoga, smatra da je Bizant morao razviti

¹⁹⁶ Ž. RAPANIĆ, 1985, 11.

¹⁹⁷ Ž. RAPANIĆ, 1987, 10-11.

¹⁹⁸ Ž. RAPANIĆ, 1985, 11.

¹⁹⁹ J. FERLUGA, 1957, 41.

novi sigurniji plovidbeni put udaljen od obale koji prolazi po vanjskom nizu otoka. Naime, s obzirom da su otoci u tom razdoblju bili slabo naseljeni, potrebna je bila izgradnja navedenog sustava ranobizantskih utvrda koje su ispunile ulogu zakloništa i opskrbljivanja brodova zajedno s paralelnim sustavom postaja, odnosno straža kao ih naziva Badurina, koje su prenosile razne informacije putem dima i svjetla i osiguravale plovidbu.²⁰⁰

Sljedeći važan korak u proučavanju ranobizantskih kastruma na istočnojadranskoj obali napravio je Zlatko Gunjača. Osim što je na neki način prvi katalogizirao dotad poznata kasnoantička utvrđenja na istočnojadranskom priobalju i arhipelagu, on je iznio sveukupnu tezu o razlozima i datiranju nastanka tog sustava kastruma. Pri tom, on je najprije naglasio geostrateški značaj položaja, odnosno „isturenih rtova i istaknutih uzvisina“ na kojima su nastali fortifikacijski objekti tijekom kasnoantičkog razdoblja. Naime, budući da mnoge od tih lokacija na kojima su nastala utvrđenja predstavljaju nenapučene otoke ili se smještaju daleko od naseljenih mjesta, nametnuo mu se zaključak da ti objekti nisu bili podignuti u svrhu obrane tih lokacija. Umjesto, Gunjača smatra da su ta utvrđenja zajedno činila strateški komponiranu cjelinu koja je predstavljala sustav koji je u određenom razdoblju imao za cilj osigurati punu kontrolu plovidbe istočnojadranskom obalom.²⁰¹

Prema njemu, važno je istaknuti odnos tih fortifikacijskih objekta s plovidbenim pravcima koji su se pružali među otocima i uzduž obale. Utvrde su bile rasprostranjene u međusobnom odnosu i u odnosu na veća utvrđenja pa su na taj način mogle kontrolirati i nadzirati plovidbu istočnim Jadranom i osiguravati veća postojeća naselja duž tog pravca. U prilogu takvom shvaćanju navodi već istaknutu činjenicu da su tijekom razdoblja kasne antike bile prekinute brojne kopnene komunikacije, pa zbog toga plovidbene rute duž istočnojadranske obale postaju još važnije. Gunjača dakle smatra da su se u kasnoantičkim okolnostima opće nesigurnosti počeli graditi na već korištenim, ali i na novim položajima fortifikacijski objekti koji su se zajedno uklopili u jedinstveni obrambeni sustav.²⁰² Pokušavajući preciznije odrediti vrijeme nastanka tog sustava, on promatra njegovu izgradnju unutar konteksta bizantsko-ostrogotskog rata tijekom kojeg je Justinijan težio prema prevlasti nad Jadranom. Smatra se da je Justinijan ovaj cilj postigao u bitci kod *Sene Gallice* uništavanjem istočnogotske flote te se prema Gunjači ovaj događaj može uzeti

²⁰⁰ A. BADURINA, 1982, 173-176.; A. BADURINA, 1992, 8.

²⁰¹ Z. GUNJAČA, 1986, 124.

²⁰² Z. GUNJAČA, 1986, 124, 131-132.

kao *terminus post quem* za početak gradnje tih kastruma. S obzirom da je istočnojadranska obala predstavljala jedini plovidbeni put koji je spajao središnje i istočne dijelove Carstva s njegovim zapadnim dijelovima u sjevernoj Italiji, u prvom redu s Ravennom, Gunjača također smatra da je sustav kastruma morao kasnije zadržati svoju važnost za Bizantsko Carstvo i nastaviti osiguravati punu kontrolu plovidbe istočnojadranskom obalom.²⁰³

Upravo ovakvo mišljenje nastojao je obrazložiti Ivo Goldstein u svojoj knjizi *Bizant na Jadranu*.²⁰⁴ On je pošao dalje od Gunjače i izravno veže nastanak ranobizantskih kastruma na istočnojadranskoj obali uz uvjete nametnute kontekstom bizantsko-ostrogotskog rata. Pri tome, on ističe posebnu važnost i funkciju Jadrana u tijeku rata. Doista, položaj istočnojadranske obale omogućio je bizantskoj vojsci da dosegne bilo koju lokaciju na zapadnoj obali Jadrana i lako pristupi središnjoj Italiji što uglavnom nije u ovom ratu bilo moguće iz drugih smjerova, odnosno pozadinskih baza sjeverne Afrike koja je bila od Vandala oduzeta 534. godine i iz Sicilije koju je osvojio bizantski vojskovođa Belizar na početku rata. Iako je bizantski vojskovođa Mund Salonu osvojio kopnenim postrojbama, Goldstein ističe kako su njezinim zauzećem, Bizantinci zapravo postigli znatno važniju stratešku pobjedu na moru.²⁰⁵

Kasnije u tijeku rata, nakon što su Bizantinci izgubili Salonu i morali se povlačiti, Justinijan šalje vojskovođu Konstancijana da krene u Dalmaciju i zauzme Salonu. Prokopije navodi da se vojska sakupljala u *Epidamosu* (Draču u Albaniji) i dio nje krene morem preko *Epidaurusa* (Cavtat)²⁰⁶ i *Lisine* (Hvara)²⁰⁷ do Salone.²⁰⁸ Upravo ovaj podatak od Prokopija Goldstein uzima kao prvo svjedočanstvo o postojanju istočnojadranske magistrale, odnosno pomorskog limesa koji se prema njemu počinje formirati tijekom bizantsko-ostrogotskog rata.²⁰⁹ Nakon definitivnog zauzimanja Salone, kada se središte borbe preselilo prema sjevernoj Italiji oko Ravenne i doline Poa, uloga istočnojadranske obale i važnost transjadranskih komunikacija dodatno se povećava. Prema pojedinim Prokopijevim vijestima, jasno je da su bizantske postrojbe koje su se krajem 530-tih i

²⁰³ Z. GUNJAČA, 1986, 124, 131-132.

²⁰⁴ I. GOLDSTEIN, 1992.

²⁰⁵ I. GOLDSTEIN, 1992, 20-21.; I. GOLDSTEIN, 2005, 25.; H. GRAČANIN, 2015a, 26.

²⁰⁶ Prema Goldstein bi se ovaj spomen već mogao odnositi na *Rausium*, tj. na današnji Dubrovnik.; I. GOLDSTEIN, 1992, 22, 37.; I. GOLDSTEIN, 2005, 26.

²⁰⁷ Goldstein smatra da se ne radi o Lješju u današnjoj Albaniji, ni o Visu kako je u literaturi bilo predloženo nego o današnjem gradu Hvaru.; I. GOLDSTEIN, 1992, 22.; I. GOLDSTEIN, 2005, 27.

²⁰⁸ H. GRAČANIN, 2015a, 27.

²⁰⁹ I. GOLDSTEIN, 1992, 22.; I. GOLDSTEIN, 2005, 27.

početkom 540-tih godina uputile prema Italiji za nastavak ratovanja protiv Istočnih Gota upravo dolazile preko Dalmacije, odnosno istočnojadranskom obalom.²¹⁰ Stoga, Goldstein smatra da je istočnojadranska obala tijekom bizantsko-ostrogotskog rata predstavljala veliki garnizon bizantske vojske. Naime, u Dalmaciji su mogli naći sigurno pribježište i uporište gdje su se opskrbljivali i pripremili za nastavak njihovih operacija u Italiji.²¹¹ Konačnim osvajanjem Salone i istjerivanjem Istočnih Gota iz Dalmacije 537. godine, Bizantinci su postigli znatnu prednost za prevlast na moru koja će se pretvoriti u potpunu talasokraciju nad Jadranom nakon uništavanja istočnogotske flote kod Sene Gallice i koja će se održati ne samo tijekom ostatka ratovanja protiv Istočnih Gota, ali i tijekom 6. i čitavog 7. stoljeća.²¹²

Uzimajući u obzir sve gore navedeno o važnosti Jadrana za vraćanje teritorija pod vlašću Istočnih Gota, Goldstein smatra da dijelom i zbog konteksta bizantsko-ostrogotskih ratovanja postaje neophodan pomorski pravac istok – zapad, odnosno Carigrad prema jadranskim gradovima, poglavito Ravenni. U tom se kontekstu počinje organizirati razrađen sustav kontrole pomorskog prometa između dva glavna središta bizantske moći što će na istočnojadranskom arhipelagu i priobalju rezultirati izgradnjom mnogobrojnih naseobina novog tipa, odnosno strateško-obrambenih uporišta. Goldstein navodi da se pomorski limes na istočnoj obali Jadrana sastojao od preko stotinjak raznih utvrda, počevši od Bokokotorskog zaljeva i nastavljajući duž obale prema sjeveru, također i obuhvaćajući otoke sve do Istre i njezine zapadne obale.²¹³ No, prema njemu, ta je mreža istočnojadranskih utvrda predstavljala tek dio cjelokupnog limesa koji se protezao duž obale bizantskih posjeda od Carigrada preko Egejskog i Jonskog mora, pa istočnojadranskom obalom i lukom sve do Venecije i Ravenne i dalje uz zapadnojadranske obale do Otranta. Također tvrdi da se izgradnja pojedinih utvrda u sklopu tog sustava može datirati već u 4. ili 5. stoljeće, ali da je sustav bio dovršen tijekom Justinijanove vladavine za vrijeme bizantsko-ostrogotskog rata ili neposredno nakon njega.²¹⁴

Nakon Ž. Rapanića su M. Suić, ali i posebno I. Goldstein te Ž. Tomičić upotrebljavali termin *limes* za opisivanje ranobizantskog sustava kastruma te se ovaj naziv utvrdio u historiografiji. Međutim,

²¹⁰ H. GRAČANIN, 2015a, 27.

²¹¹ I. GOLDSTEIN, 1992, 24-25.; I. GOLDSTEIN, 2003, 10-11.; I. GOLDSTEIN, 2005, 28-29.

²¹² I. GOLDSTEIN, 1992, 25-31.; I. GOLDSTEIN, 2005, 29-32.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 375-376.

²¹³ I. GOLDSTEIN, 2005, 27.

²¹⁴ I. GOLDSTEIN, 1992, 30-32.; I. GOLDSTEIN, 2003, 11.

u novije vrijeme, povjesničar Hrvoje Gračanin se suprotstavio upotrebi termina pomorskog limesa koji podrazumijeva postojanje pomorske utvrđene granice. Pri tom, on ističe da nije nigdje potvrđeno postojanje takvog limesa te da se ovaj termin u kontekstu kasne antike pojavljuje isključivo u vezi s mjerništvom. Uz to podsjeća na činjenicu da je bizantska prevlast nad morem, tj. njezina talasokracija u Jadranu bila u to doba neosporna što bi izgradnju pomorskog limesa činilo sasvim nelogičnom. Dakle, ranobizantski kastrumi nisu činili vojnoobrambeni sustav, nego su naprotiv osiguravali plovidbene rute, brodovima pružili zaštitu, a eventualno su mogli služiti kao *refugium* u izvanrednim okolnostima.²¹⁵

Slične rezerve prema takvom tumačenju o postojanju pomorskog limesa na istočnojadranskoj obali zapravo je prvi izrazio Z. Brusić. Međutim, on smatra da se uopće ne može govoriti o složenom sustavu osiguranja pomorskog prometa nego da su kasnoantičke utvrde na istočnojadranskom arhipelagu imale funkciju *refugioma* za stanovništvo koje je živjelo u okolici tih fortifikacijskih objekata. Brusić je mišljenja da je opasnost koja je uvjetovala izgradnju tih *refugia* dolazila s kopnene strane pa su upravo zbog toga utvrđenja bila izgrađena na otocima koji su predstavljali dodatnu prirodnu obranu. U prilogu tumačenja funkcije kasnoantičkih, odnosno ranobizantskih kastruma kao *refugium* ide i činjenica što su se utvrde većih dimenzija nalazile na otocima u blizini naseljenih aglomeracija na obali, dok su se na otocima udaljenijim od obale nalazile utvrde znatno manjih dimenzija.²¹⁶ Brusić smješta izgradnju većine kasnoantičkih utvrda u razdoblje burnih vremena od početka bizantsko-ostrogotskog rata do dolaska Slavena na istočni Jadran. Dapače, prema njemu valja razlikovati *refugia* koja su bila povremeno naseljena u doba opasnosti od drugih koja su zbog svojih fortifikacija postali stalno naseljeni kastrumi s važnom prometno-strateškom ulogom. Smatra da su pojedine utvrde poput onih na otoku Žirju ili na otoku Vrgadi mogli biti važne postaje u ratnim vremenima, ali da nedovršenost Gustjerne istovremeno ukazuje na to da su društvene promjene tekle brže nego zamah nastanka fortifikacijskih objekata.²¹⁷

Konačno, suprotstavljajući se i dalje klasičnom mišljenju o postojanju pomorskog limesa, moguće je promatrati nastanak ranobizantskih kastruma na još drugačiji način. Naime, uvidom u već spomenutu *Kozmografiju*, djelo najvjerojatnije nastalo u 7. stoljeću u kojem Ravenski anonim navodi ceste, putne postaje i distancu između njih, moguće je naći tragove odgovora za

²¹⁵ H. GRAČANIN, 2015b, 498.; H. GRAČANIN, 2015c, 83-84.

²¹⁶ Z. BRUSIĆ, 1989, 115-116.

²¹⁷ Z. BRUSIĆ, 1989, 117.

problematiku ranobizantskih kastruma. Slobodan Čače je iscrpnom analizom podataka koji se u tom djelu odnose na istočni Jadran došao do zaključka da spomeni novih *civitates* na tom području zapravo predstavljaju prve podatke o novom sustavu naseljavanja koji je nastao i prije 6. stoljeća.²¹⁸ Doista, on smatra da je proces kastrizacije, odnosno premještanja naselja na strateško-obrambene položaje započeo prije Justinijanove vladavine kao što se uglavnom dosad smatralo. Dalje tvrdi da je izgradnja različitih fortifikacijskih objekata bila pokrenuta već od istočnogotske vlasti nad Dalmacijom te da se ovaj proces nastavljao tijekom Justinijanove vladavine kada je čitava provincija postala „prekrivena gustom mrežom različitih utvrđenja“.²¹⁹

Upravo ove zaključke o datiranju kasnoantičkih utvrđenja ističe Miroslav Katić koji smatra da bi trebalo razlikovati ranobizantske kastrume od utvrđenih naselja na uzvisinama koja su nastala prije doba Justinijanove vladavine. U tom pogledu, upozorava na činjenicu da je od posebne važnosti za razrješenje ove problematike razlikovanje civilne od vojnih središta. Iako prihvaća postojanje sustava koji je u to doba osiguravao pomorske komunikacije istok – zapad, odnosno između Carigrada i Ravenne, M. Katić je mišljenja da Justinijan zapravo štiti i učvršćuje već postojeći sustav te da se ne smije poistovjećivati ranobizantske kastrume nastale za njegove vladavine s kasnoantičkim utverdama i urbanim središtima koji su nastali u 4. ili 5. stoljeću.²²⁰ Štoviše, M. Katić se suprotstavlja upotrebi termina *limes* i odbacuje usporedbu sa sjevernoafričkim *limesom* koju je Suić predložio. Umjesto tvrdi da izgradnjom niza utvrda Justinijan nije namjeravao postići formiranje *limesa*, tj. obrambene linije nego da je jednostavno imao kao cilj poboljšanje plovidbenih uvjeta istočnojadranskom obalom. U prilogu toj tezi prema njemu ide i činjenica što se tada ne grade isključivo fortifikacijski objekti, nego i pristaništa i luke koje su bile namijenjene trgovačkim brodovima.²²¹

Tijekom antike su postojale dvije glavne kopnene komunikacije, odnosno magistrale s polazištem u Aquileiji koje su spajale Zapad, odnosno prostor sjeverne Italije i Dalmacije s Istokom, odnosno Carigradom. Prva je magistrala *Aquileia – Senia – Siscia – Sirmium – Naissus – Serdica – Konstantinopolis* dok je druga magistrala prvotno išla od *Aquileie* do *Dyrrhachiuma* uz istočnojadransku obalu i dalje *viom Egnatiom* koja se nastavila kroz *Herakleia Lynkestis* i

²¹⁸ S. ČAČE, 1993, 347-349; 430.; S. ČAČE, 2003, 16.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 388.

²¹⁹ S. ČAČE, 1993, 430.

²²⁰ M. KATIĆ, 2003, 525.

²²¹ M. KATIĆ, 2003, 526.

Thessaloniki do Konstantinopolisa.²²² Međutim, tijekom razdoblja kasne antike, smatra se da te kopnene komunikacije nisu više u funkciji. Prvi navedeni kopneni pravac već od 4. stoljeća gubi na važnosti, što se uglavnom smatra posljedicom slabljenja dunavskog limesa u vrijeme sve češćih barbarskih prodora. Zatim, i druga južna cestovna komunikacija od 5. stoljeća postaje ugrožena zbog navedenih razloga.²²³ Budući da su kopnene cestovne komunikacije prekinute, plovidbene rute postaju nezaobilazne i dobivaju važnost zbog povećanja pomorskog prometa. Stoga je bilo potrebno osigurati i zaštititi ovaj novi sustav pomorskih komunikacija što će prema M. Katiću na istočnojadranskoj obali rezultirati razvojem kasnoantičkih *civitates*.²²⁴ U tom procesu, migracijski pokret romaniziranog starosjedilačkog stanovništva iz nesigurnih regija Panonije i Dalmacije prema priobalnim urbanim aglomeracijama, ali i arhipelagu istočnog Jadrana predstavlja dodatni faktor koji će utjecati na razvoj tih kasnoantičkih *civitates*.²²⁵

Međutim, valja napomenuti da se ovaj migracijski proces vjerojatno odvija i prema aglomeracijama istočnojadranskog zaobalja.²²⁶ Doista, valja imati na umu da nisu sve cestovne prometnice, osobito one lokalnog značenja izgubile funkciju te su zbog toga pojedine aglomeracije zaobalja uspjele zadržati ili čak dobiti značaj tijekom tog razdoblja. Naime, Ž. Tomičić smatra kako je proces izgradnje novih i obnove postojećih kastruma, tj. kastrizacije priobalja i arhipelaga, zahvatio i naselja u zaobalju koja su osiguravala kopneni cestovni promet.²²⁷ Po svemu sudeći se nakon završetka bizantsko-ostrogotskih ratovanja u Dalmaciji javljala potreba za ubrzanim pojačanjem obrambenih struktura kojima su prethodno raspolagali Istočni Goti.²²⁸

To je najviše uočljivo na primjeru *Asserije* kao važno zaobalno ranobizantsko središte uz cestovnu prometnicu gdje se tijekom tog razdoblja odvijaju značajne urbanističke i obrambene promjene.²²⁹ Slična situacija se također dogodila u Varvariji gdje se bedem obnavlja, odnosno dograđuje, ali i gdje rezultati arheoloških istraživanja svjedoče ne samo o ranobizantskom horizontu obrambenog, ali i sakralnog graditeljstva.²³⁰ Dublje u zaleđu se također može uočiti proces kastrizacije kada se

²²² M. KATIĆ, 1999/2000, 46.; M. KATIĆ, 2003, 526.

²²³ M. KATIĆ, 2003, 526.

²²⁴ M. KATIĆ, 2003, 526.

²²⁵ Ž. RAPANIĆ, 1987, 57.; M. KATIĆ, 2003, 526.

²²⁶ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 369, 386.

²²⁷ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 369, 377-378.

²²⁸ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 380.

²²⁹ I. FADIĆ, 2003, 16-22.; Ž. TOMIČIĆ, 2010, 351-394.

²³⁰ M. SUIĆ, 1968, 230.; M. SUIĆ, 1976, 234.; R. SEKSO, 2015, 53-65.; D. DŽINO et al., 2016, 9-47.; D. DŽINO et al., 2018, 10-56.

u to doba utvrđuje Knin koji dobiva na važnost prvenstveno zbog svoje strateško-prometne uloge, kao i utvrda Čuker koja na tom prostoru nastaje najvjerojatnije zbog blizine važnih cestovnih prometnica.²³¹ Na temelju spomenute usporedbe sa sjevernoafričkim sustavom obrane, Suić smatra da je na kopnu, odnosno u istočnojadranskom zaobalju morao postojati sustav utvrđenja koji je štitio gradove i njihov teritorij. Prema Suiću, vojne posade na arhipelagu i priobalnim područjima su činili *limitanei* dok su u zaobalju postavljeni *comitatenses*, odnosno trupe pokretne vojske, što podupire Ž. Tomičić.²³²

²³¹ V. DELONGA, 1985, 277-282.; Ž. RAPANIĆ, 1987, 59.; Z. BRUSIĆ, 1989, 117.; A. UGLEŠIĆ, 1990/1991, 66-67.

²³² M. SUIĆ, 1995, 139-140.; Ž. TOMIČIĆ, 2011, 367-368.

7. Zaključak

Kroz ovaj rad bilo je moguće upoznati se s čitavim nizom kasnoantičkih, odnosno ranobizantskih kastruma prvenstveno na sjevernodalmatinskom arhipelagu, ali i na priobalju, te s njihovom raznolikom koncepcijom, položajima, konfiguracijom terena i ostalim karakteristikama. Zatim, kroz četiri primjera ranobizantskih kastruma u zaobalju sjeverne Dalmacije bilo je moguće dobiti uvid u složeni kasnoantički proces kastrizacije, koji očigledno nije zahvatio isključivo gradove i druge aglomeracije priobalnog područja. Na temelju predstavljenih prikaza tih kastruma, izdvojene su bile njihove glavne zajedničke značajke od kojih se može još jednom istaknuti geostrateški položaj vezan za pomorski, odnosno cestovni promet, potom tehnike gradnje svojstvene kasnoantičkom, odnosno ranobizantskom graditeljstvu i naposljetku prisutnost sakralnog objekta u sklopu kastrumu ili u njezinom podnožju. Zatim, kroz zaključna razmatranja bilo je predstavljeno prevladavajuće mišljenje o postojanju ranobizantskog obrambenog sustava koji se u znanstvenoj literaturi naziva pomorskim limesom i koji je morao zaštititi i osigurati plovidbu glavnim pomorskim pravcima te braniti važne punktove priobalja. Prema toj tezi, ranobizantski kastrumi su nastali tijekom Justinijanove vladavine za vrijeme bizantsko-ostrogotskog ratovanja koji se na istočnom Jadranu najvjerojatnije završio već 537. godine²³³, ali i tijekom razdoblja koje slijedi neposredno nakon njega. Takvo je tumačenje podržano autorima kao što su M. Suić, A. Badurina, Ž. Rapanić, I. Goldstein i Ž. Tomičić. Tom mišljenju su međutim bila suprotstavljena razmatranja drugih autora poput Z. Brusića, S. Čača, M. Katića i H. Gračanina koji promatraju nastanak i funkciju ranobizantskih kastruma na drugačiji način.

Kao zaključak, valja imati na umu da je stanje istraženosti vrlo slabo. Naime, na području sjeverne Dalmacije je sustavno istražen samo lokalitet Gradina na otoku Žirju i tek su dijelom istraženi lokalitet Tureta na otoku Kornatu, fortifikacijski objekt na otočiću Veliki Sikavac i donekle utvrdu Čuker dok ukupna situacija duž istočnojadranske obale svakako nije bolja. Bez obzira na historiografsku raspravu o tome da li je opravdano nazvati tu cjelinu ranobizantskih kastruma pomorskim limesom ili ne, što je zapravo historiografski konstrukt, čitav ovaj niz prilično istovremenih fortifikacijskih objekta koji Ž. Tomičić naziva slojem ranobizantskog vojnog graditeljstva zaista bi moglo predstavljati ono što I. Goldstein naziva „najsloženijim graditeljskim pothvatom i, ukupno uzevši, najvećim i najskupljim dijelom Bizanta na Jadranu”.²³⁴

²³³ A. UGLEŠIĆ, 1990/1991, 72-75.

²³⁴ I. GOLDSTEIN, 1998, 8.

8. Sažetak

Istočni Jadran, ponajprije njegova obala zajedno s pripadajućim arhipelagom, doživio je tijekom kasne antike važan zamah u izgradnji fortifikacija. Naime, u tom je razdoblju sagrađen čitav niz utvrđenih naselja donekle novog tipa koja se nazivaju kastrumima. Ta je pojava u znanstvenoj literaturi uglavnom dovedena u vezu s vladavinom bizantskog cara Justinijana I. i njegovom tzv. rekonkvistom. Stoga, ovaj se rad usredotočuje na mikroregiju sjeverne Dalmacije prikazujući slučajeve 14 kastruma koji su: Gradina i Gustjerna, oba na otoku Žirju, tvrđava sv. Mihovila u Šibeniku, Tureta na otoku Kornatu, Gradina na otoku Vrgadi, Pustograd i kastrum na brdu Čokovcu, oba na otoku Pašmanu, sv. Mihovil na otoku Ugljanu, grad Zadar, kastrum na otočiću Veliki Sikavac, kastrum na položaju sv. Juraj iznad grada Paga, kastrum iznad uvale Caske i kastrum na poluotočiću Svetojanj, sva tri na otoku Pagu, kastrum na rtu Gradina kod Modrič Drage i konačno kastrum kod Tribnja-Šibuljine, oba na padinama Velebitskog podgorja. Ovaj se rad također dotiče problematike ranobizantskih kastruma na području sjevernodalmatinskog zaobalja sa slučajevima naselja *Varvaria*, *Asseria*, i kastrum Čuker blizu Mokrog Polja te naselja Knin. Za svaki kastrum se navode informacije o stanju istraženosti, konfiguraciji i koncepciji fortifikacijskog objekta i ostalim arheološkim nalazima na lokalitetu. Na temelju toga, ali i radova raznih znanstvenika ovaj rad nastoji prikazati glavne karakteristike ovih kastruma te raspravlja o postojanju ranobizantskog obrambenog sustava na istočnoj obali Jadrana, poznatog u literaturi kao pomorski limes, ujedno predstavljajući znanstvene stavove koji osporavaju ovu tvrdnju.

Ključne riječi: Istočni Jadran, Sjeverna Dalmacija, Kasna antika, Kastrum, Ranobizantske fortifikacije, Pomorski limes

9. Abstract

Early Byzantine Castra in Northern Dalmatia

The Eastern Adriatic, and most especially its coast along with its archipelago, saw during Late antiquity an important surge in the building of fortifications. This period saw the construction of a somewhat new type of fortified settlements referred to as *castra*. This phenomenon has in the scientific literature mostly been brought into connection with the rule of Byzantine emperor Justinian I and his so-called reconquest. Thus, this work focuses on the microregion of Northern Dalmatia presenting the cases of 14 *castra* which are: Gradina and Gustjerna, both on the Island of Žirje, St. Michael's fortress in Šibenik, Tureta on the Island of Kornat, Gradina on the Island of Vrgada, Pustograd and the *castrum* on the Čokovac hill, both on the Island of Pašman, St. Michael's fortress on the Island of Ugljan, the town of Zadar, the *castrum* on the Islet of Veliki Sikavac, *castrum* St. George above the city of Pag and the *castrum* above the Caska bay, the *castrum* on the peninsula of Svetojanj, also on the Island of Pag, the *castrum* on cape Gradina near Modrič Drage and finally the *castrum* near Tribunj-Šibuljina both on the slopes of the sub-Velebit region. This work also addresses the issue of Early Byzantine *castra* in the northern Dalmatian hinterland with the cases of the settlement of *Varvaria* and *Asseria* and the *castrum* of Čuker near Mokro Polje, as well as the settlement of Knin. For every *castrum*, information is provided on the actual state of archaeological researches on the site, the configuration and conception of the fortifications and other archaeological finds on the site. Based on this account and the works of various scholars, this paper discusses the main characteristics of these *castra* as well as debating the existence of an Early Byzantine defensive system on the Eastern Adriatic coast, known in the literature as the Maritime limes, while presenting scientific views challenging this assertion.

Keywords: Eastern Adriatic, Northern Dalmatia, Late Antiquity, *Castrum*, Early Byzantine fortifications, Maritime limes

10. Popis literature

BADURINA, A., 1982. – Anđelko Badurina, Bizantska utvrda na otočiću Palacol, *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Znanstveni skup, Mali Lošinj 11.-13. listopada 1979*, Zagreb, 171-177.

BADURINA, A., 1992. – Anđelko Badurina, Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 16, Zagreb, 7-9.

BROWN, P., 2017. – Peter Brown, *Le monde de l'Antiquité tardive de Marc Aurèle à Mahomet*, Bruxelles.

BOJANOVSKI, I., 1974. – Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo.

BRUSIĆ, Z., 1988. – Zdenko Brusić, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 13, Zagreb, 111-119.

BRUSIĆ, Z., Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu ploidbe Pašmanskim kanalom, *Diadora* 13, Zadar 1991, 225-235.

CIGLENEČKI, S., 2009. – Slavko Ciglenečki, Justinijanovo utvrđivanje Ilirika, *Archaeologica adriatica*, 3, Zadar, 205-222.

ČAČE, S., 1993. – Slobodan Čače, Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina. *Diadora*, 15, Zadar, 347-439.

ČAČE, S., 2003. – Slobodan Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima, *Asseria*, 1, Zadar, 7-43.

DELONGA, V., 1984. – Vedrana Delonga, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 14, Split, 259-283.

DOMIJAN, M., 1983. – Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 13, Split, 123-138.

DULBONIĆ, M., 2007. – Martina Dulbonić, *Argyruntum* i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 49, Zadar, 1-58.

- DŽINO, D. et al., 2016. – Danijel Džino, Victor Ghica, Ante Milošević, Nikolina Uroda, Arheološki projekt *Varvaria / Breberium / Bribir* u 2015. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 43, Split, 9-47.
- DŽINO, D. et al., 2018. – Danijel Džino, Victor Ghica, Ante Milošević, Nikolina Uroda, Arheološki projekt *Varvaria / Breberium / Bribir* u 2016. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 44-45, Split, 10-56.
- FABIJANIĆ, T. et al., 2012. – Tomislav Fabijanić, Marko Menđušić, Irena Radić Rossi, Dokumentiranje postojećeg stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu, *Histria antiqua*, 22, Pula, 401-412.
- FADIĆ, I., 2001. – Ivo Fadić, Bedemi Aserije, *Histria antiqua*, 7, Pula, 69-89.
- FADIĆ, I., 2003. – Ivo Fadić, *Asseria – 5 godina istraživanja (1998.-2002.)*, Zadar.
- FERLUGA, J., 1957. – Jadran Ferluga, *Vizantinska uprava u Dalmaciji*, Beograd.
- GLAVIČIĆ, A., 1984. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI.), *Senjski Zbornik*, 10-11, Senj, 7-28.
- GLUŠČEVIĆ, S., GROSMAN, D., 2015. – Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, *Diadora*, 29, Zadar, 121-150.
- GOLDSTEIN, I., 1992. – Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu: od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb.
- GOLDSTEIN, I., 1998. – Ivo Goldstein, Byzantium on the Adriatic from 550 till 800, Zagreb, *Hortus Artium Medivalium*, vol. 4, Zagreb – Motovun, 7-14.
- GOLDSTEIN, I., 2003. – Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb.
- GOLDSTEIN, I., 2005. – Ivo Goldstein, Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 37, Zagreb, 23-34.
- GRAČANIN, H., 2015a. – Hrvoje Gračanin, Kraj antike na hrvatskim prostorima, *Nova zraka u europskom svjetlu – Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Zagreb, 3-36.

GRAČANIN, H., 2015b. – Hrvoje Gračanin, Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku, *Nova zraka u europskom svjetlu – Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Zagreb, 495-516.

GRAČANIN, H., 2015c. – Hrvoje Gračanin, The History of the Eastern Adriatic Region from the Vth to the VIIth Centuries AD: Historical Processes and Historiographic Problems, *AdriaAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, Bordeaux, 67-97.

GRGIN, T., 1999. – Tomislav Grgin, Vrgada – otok Sunca i tvrđava-grad na istoku, *Marulić-hrvatska književna revija*, 4 (32), Zagreb 726-729.

GUNJAČA, S., 1960. – Stipe Gunjača, *Tiniensia archaeologica – historica – topographica – II, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 7*, Zagreb, 7-142.

GUNJAČA, Z., 1976. – Zlatko Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, u: Slavo Grubišić (ur.), *Šibenik: Spomen zbornik o 900. obljetnici*, 27-58.

GUNJAČA, Z., 1986. – Zlatko Gunjača, Otok Žirje/Gradina kasnoantička utvrda, *Arheološki pregled*, 26, 1986, Beograd.

GUNJAČA, Z., 1986. – Zlatko Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali*, 22, Novi Sad, 125-137.

HILJE, E., 2006. – Emil Hilje, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pašmanu, u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponomija okota Pašmana*, Zadar, 63-86.

ILAKOVAC, B., 1991. – Boris Ilakovac, Da li je rimska Kisa propala u more zbog potresa, *Diadora*, 13, Zadar, 241-250.

IVEKOVIĆ, Č. M., 1927. – Ćiril Metod Iveković, Otok Žirje, *Starohrvatska prosvjeta, ser. II, sv. 1-2*, Zagreb – Knin, 45-59.

JAKŠIĆ, N., 1988/1989. – Nikola Jakšić, Topografija otoka Ugljana, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar, 28(15), 83-102.

JELIĆ, L., 1898. – Luka Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 3*, Zagreb, 30-126.

- JOVIĆ GAZIĆ, V., 2011. – Vedrana Jozić Gazić, Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – stanje istraženosti, *Archaeologica adriatica*, 5, Zadar, 151-196.
- JURIĆ, R., ŠKORO, I., 2017. – Radimir Jurić, Iva Škoro, Srednjovjekovna arheološka nalazišta u Podgorju, *Senjski Zbornik*, 44, Senj, 129-148.
- KARAČ, Z., 1995. – Zlatko Karač, Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj, *Prostor*, god. 3 (1995) br. 2 (10), Zagreb, 285-298.
- KATIĆ, M., 1999/2000. – Miroslav Katić: Kasnoantički grad na Jadranu – primjer grada Hvara, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38, Split, 19-49.
- KATIĆ, M., 2003. – Miroslav Katić, Nova razmatranju o kasnoantičkom gradu na Jadranu, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 523-528.
- KLAIĆ, N., PETRICIOLI, I., 1976. – Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar.
- KURILIĆ, A, OŠTARIĆ, I., 2013. – Anamarija Kurilić, Ivo Oštarić, *Arheološka karta otoka Paga*, Zadar.
- MAGAŠ, D., 2013. – Damir Magaš, *Geografija Hrvatske*, Zadar.
- MILOŠEVIĆ, A., 2015. – Ante Milošević, *Varvaria – Breberium – Bribir, Prošlost i spomenici*, Split.
- OSTROGORSKI, G., 2002. – Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta: 324. – 1453.*, Zagreb.
- PEDIŠIĆ, I., 2001. – Ivo Pedišić, Ostatci stambene arhitekture u bizantskoj utvrdi na otoku Žirju, *Histria Antiqua*, 7, Pula, 123-130.
- PETRICIOLI, I., 1970. – Ivo Petricioli, Toreta na otoku Kornatu, u: Vladimir Mirosavljević (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua – Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 717-725.
- PETRICIOLI, I., 1983. – Ivo Petricioli, Castrum Liube (neistraženi arheološki lokalitet), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 13, Split, 1983.

PODRUG, E. et al., 2016 – Emil Podrug, Jelena Jović, Željko Krnčević, Arheološka baština šibenskih otoka, u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponimija šibenskog otočja*, Zadar, 49-74.

RADIĆ ROSSI, I., FABIJANIĆ, T., 2013. – Irena Radić Rossi, Tomislav Fabijanić, Arheološka baština Kornata, u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 67-96.

RAPANIĆ, Ž, 1985. – Željko Rapanić, Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 15, Split, 7-30.

RAPANIĆ, Ž, 1987. – Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split.

REGAN, K., 2002. – Krešimir Regan, Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 19, Zagreb, 141-148.

SEKSO, R., 2015. – Ruža Sekso, Prilozi poznavanju antičke Varvarije, *Diadora*, vol. 29, br. 29, Zadar, 53-77.

SORIĆ, S., 2009. – Sofija Sorić, Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Vrgadi, u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponomija okota Vrgade*, Zadar, 69-78.

SORIĆ, S., 2012. – Sofija Sorić, Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu, *Ars Adriatica*, 2, Zadar, 85-96.

SUIĆ, M., 1968. – Mate Suić, Bribir (*Varvaria*) u antici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 10, 217-234, Zagreb, 1968.

SUIĆ, M., 1976. – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.

SUIĆ, M., 1981. – Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar.

SUIĆ, M., 1995. – Mate Suić, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 35, Split, 133-145.

TOMIČIĆ, Ž., 1990a. – Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti*, vol. 5/6 – 1988/1989, Zagreb, 29-53.

TOMIČIĆ, Ž., 1990b. – Željko Tomičić, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u velebitskom podgorju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, vol. 23, Zagreb, 139-162.

TOMIČIĆ, Ž., 1996. – Željko Tomičić, Svetojanj – Kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 291-305.

TOMIČIĆ, Ž., 2010. – Željko Tomičić, Prinos Aserije poznavanju organizacije Dalmacije tijekom epohe cara Justinijana, *Asseria*, 8, Zadar, 351-400.

TOMIČIĆ, Ž., 2011. – Željko Tomičić, Arheološka baština Justinijanove epohe na istočnoj obali Jadrana – Prinos kristijanizaciji Sredozemlja, *Kačić : zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja G. XLI-XLIII/2009.-2011.*, Split, 363-374.

TOMIČIĆ, Ž., 2015. – Željko Tomičić, Kasnoantička utvrda na položaju crkvice sv. Jurja iznad Paga – Prinos arheološkom istraživanju geneze grada Paga, *Diadora*, 29, 107-120, Zadar.

TONC, A., 2010. – Asja Tonc, Terenski pregled područja Tribanj-Krušćica sv. Trojica, *Annales Instituti Archaeologici*, VI, Zagreb, 118-121.

UGLEŠIĆ, A., 1990/1991. – Ante Uglešić, Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, 30(70), Zadar, 65-78.

UGLEŠIĆ, A., 2002. – Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar.

UGLEŠIĆ, A., 2006. – Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš – Zadar.

VEŽIĆ, P., 2005. – Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva - Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar.

VINSKI, Z., 1991. – Zdenko Vinski, Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, *Starohrvatska Prosvjeta*, ser. III, sv. 19, Split, 5-73.

ZORNIJA, M., MENĐUŠIĆ, M., 2015. – Meri Zornija, Marko Menđušić, Ranokršćanski sakralni kompleks u uvali Tarac na Kornatu (istraživanja 2006-2011.), Istraživanja na otocima: znanstveni skup, Lošinj, 1.-4. listopada 2012., *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 30, Zagreb, 39-56.